

Bu ko vi na – prim jer hab sbur škog držav nog po du zet niš tva

Bukovina je zemlja koju je Carevina stekla 1775. ugovorom s Osmanima, a ne ženidbenom politikom. Bukovina je bila tek teritorij, ne samostojna zemlja sa poviješću i kulturom i bila je najvećim dijelom pokrivena gustim i neprohodnim šumama..

U uvodnom poglavlju sveska pod naslovom Bukovina koji je izišao 1899. Landschaftliche Schilderung (str. 7-48) autor Adolf Simingowicz-Staufe obraća se prijateljski čitatelju i opisuje ljepotu krajolika s potocima i rijekama. Ova zemlja donedavna je bila divljina, a sad se u njoj nalaze cvatući gradovi, zemlja je privedena kulturi i turizmu, na mjestima gdje su donedavna bile potleušice sad se vide kuće lijepo i suvremeno izgrađene. Međutim, kapitala ipak nedostaje pa Dnjestr još nije plovao. U Bukovini je sjedište rabinata i imanje baruna von Mustotza što autor ističe jer su takva imanja vodila u osuvremenjivanju poljodjelstva. Tu je još i manastir Mitoka Dragowina s ljubaznim pravoslavnim monasima. U ovom opisu ni traga antisemitizmu ili vjerskoj mržnji. Turisti putuju na konju, a zemlja je često neprohodna, ali je izgrađena šumska željeznica. Autor potom napominje mjesta gdje je putovao Josip II., ne zaboravlja napomenuti ni mjesto gdje se rodio rutenski pjesnik Osip Fedkowicz i mjestimično prelazi na putopisni stil s osobnim doživljajem. Krajolik na taj način prestaje biti biološki čimbenik, a postaje kulturni i povijesni.

Sve u svemu autor piše prožet dojmom napretka koji je Carevina postigla u drugoj polovici 19. stoljeća. Simbolske točke tog napretka su ustanove kao rabinat, manastir, pjesnik Fedkowicz i svakako Josip II. i njegovo putovanje u Bukovinu. Ime Bukovina pojavilo se nakon dolaska austrijske vojske i vlasti.

U poglavlju o prapovijesti pod naslovom Vorgeschichte (str.49-56) Josef Szombathy autor je opisao Bukovinu kao zemlju udaljenu od središta kulture i političke moći pa se tamo nisu dotada našli ostaci iz starijeg kamenog doba. U mlađem kamenom dobu nađene su kolibe oblijepljene blatom s ostacima oruđa od životinjskih kostiju i ostaci geometrijski oslikane keramike. Nađene su i skulpture ženskog božanstva bliskog Astarti kakvo se štovalo na Balkanu sve do Male Azije. U brončanom dobu zamjećuje jake utjecaje iz današnje Mađarske. Željezno doba počinje u Bukovini mnogo kasnije nego li Hallstattska kultura u zapadnoj Europi i u nalazima tog doba upadaju u oči jaki utjecaji sa jugoistoka. U središnjem razdoblju La TPne ističu se fibule. Onda su Bukovinu osvojili Rimljani i ona je postala dijelom rimske pokrajine Dacije.

193

VDG JAHRBUCH 2006

U prilogu o povijesti do "ujedinjenja" 1775. Geschichte, Vor der Vereinigung: bis 1775 (str. 57-116) autor Demerius Onciul piše zapravo moldavsku povijest jer je Bukovina bila dio Moldavije i nije imala svoje povijesti. Prvi povijesni žitelji Bukovine, odnosno Moldavije bili su Tračani, onda najbrojniji narod u Europi. Onda su to Dačani i Geti koji govore istim jezikom. Njih je pokorio Trajan u pohodima Godine 101-107. Rimljani su kolonizirali Sedmograđe, Temešvar i zapadnu Vlašku, što je danas sve u sastavu Rumunjske i o njihovoj nazočnosti svjedoče novci i natpisi. U doba seobe naroda dolaze zapadni Goti koje su prognali Huni što pustoše zemlju zapadno od Karpata, za Hunima dolaze Slaveni, a onda dolaze Mađari na porječja Tise i srednjeg Dunava. U ranom povijesnom razdoblju pučanstvo Moldavije mijenjalo se brže i jače negoli pučanstvo većine drugih europskih zemalja. To se i nastavlja pa u porječje Dnjepra dolaze turski Pečenezi koji u 11. stoljeću idu preko Dunava, Huzuli, koji su poslavenjeni ostaci Kumana. Godine 1164. istočno od Karpata nalazimo prve Rumunje koji dolaze jer su Bugari potisnuli Rumunje s Balkana prema sjeveru. Njih spominju kao Vlahe ruski i bizantski izvori. Mongoli zaustavljaju širenje Rumunja na istok i obaraju vlast Kumana. Bela IV. daje 1247. tu zemlju Ivanovcima, a Ljudevit I. pobijedio je Tatare uz pomoć Ladislava Svetog koji prema legendi ustaje iz groba i pomaže Ljudevitu. Tatare odlaze, a Dragosz osniva kneževinu u Moldaviji s težištem u Bukovini. Slaveni su živjeli u Moldaviji pod Pečenezima i Humanima, ali kneževinu Moldaviju osnovali su Rumunji.

U moldavskom razdoblju pojavio se knez Bogdan I. (1309.-1365.) koji je kovao novce i osnovao državnu proto-organizaciju što je sukladno ili radije nešto kasnije od takvih vladara u Mađarskoj i Poljskoj. Bogdana je naslijedio Latzko (1365.-1373.) koji je prešao na katolicizam da bi dobio Papinu zaštitu od Mađara i Poljaka. Petar I. (1375.-1391.) postao je poljski vazal jer je trebao zaštitu od Turaka, ali Sigismund je tražio Bukovinu za Mađarsku i danak. Moldavija je tako ušla u područje borbi između Istoka i Zapada pri čemu je bizantski utjecaj slabio s opadanjem Bizanta, a jačala je opasnost od Turaka. Moldavija je postala jabukom razдора između Poljske i Mađarske. U Moldaviji su se odrazile i borbe između pravoslavlja i katolicizma, ali i sukobi unutar pravoslavlja pa je vaseljski patrijarh osnovao mitropoliju u Moldaviji i time je izuzeo iz vlasti ohridske mitropolije. Aleksandar I (1400.-1432.) Dobri poslao je poklisare carigradskom patrijarhu da time okonča ove sukobe. Tada se obnovila poljsko-moldavsko-vlaški trojni savez u 15. stoljeću. Moldavski dvor sada je ustrojen po bizantskom uzoru, Aleksandar je promicao trgovinu i promet, orodio se s poljskom vladarskom kućom, bio je prilično samostalan, ali je poslije njegove smrti Moldavija padala u sve veću zavisnost od Poljske, Mađarske i od Osmana. Stjepan III. Veliki (1475.-1504.) vodio je uspješne ratove, osnivao samostane i crkve, ratovao protiv Osmana, Mađara i Poljaka, ali se ipak podvrgnuo Matiji Korvinu, ratovao je uspješno protiv Tatara, bezuspješno protiv Osmana, priklonio se Mađarskoj, nastojao pridobiti moskovskog velikog kneza za savez protiv Osmana, 1492. ga je napao poljski kralj Aleksandar i veliki knez Litve pa se morao priznati poljskim vazalom. Bogdan III. (1504.-1517.) oženio se s jednom poljskom princezom, sagradio joj katoličku crkvu i

194

VDG JAHRBUCH 2006

ustanovio katoličku biskupiju, ali njegov nasljednik nije poštovao taj ugovor pa je 1514. Moldavija postala mađarska pars adnexa (Nebenland). Ne zadugo, jer je poslije Mohača Moldavija pala u zavisnost od Osmana do 1775. kad je postala austrijska. Bilo je to prema piscu tamno razdoblje moldavske povijesti, tamno vjerojatno s razloga što se onda nisu vršila istraživanja u turskim arhivima, a Osmanli su u habsburškoj državnoj ideologiji, pa tako i u ovoj zbirci smatrani barbarima.

Bilo je to doba feudalne anarhije koja je razdirala većinu europskih zemalja pa je tako bilo i u Moldaviji. Međutim, dok su se u Poljskoj i Mađarskoj smjenjivali slabi kraljevi, a jačala je vlast velikaša, Moldavija je padala pod vlast sad Poljske, sad Mađarske, pa opet Osmana, a ona se kolebala i između katolicizma i pravoslavlja. Katolicizam se nije uspio učvrstiti, iako su Mađarska i Poljska bile katoličke sile. Potkraj tog razdoblja pojavio se utjecaj Ferdinanda Habsburškog i Zápolya Janosa koji su svaki sa svoje strane nastojali privući moldavskog vojvodu Petra IV. Raresa, ali je i Poljska tražila da ga Osmanli smijene. Mađarske pretenzije na Moldaviju sad dolaze u nadležnost Ferdinanda. Moldavija ipak nije osmanski pašaluk, već plaća danak Porti i ima svog vojvodu, a ne više kneza. Tada se javlja i grčki utjecaj pa moldavskim vojvodom postaje 1561.-1563. Jakob Heraklides Despota koji se zapravo zvao Johannes Basilicus, a bio je sa Krete. Tu se vidi da je pravoslavni milje, odnosno grčki imao dobar i priznat položaj u Osmanskoj carevini i znatan utjecaj. Sedmogradski vojvoda Sigismund Báthory pokušao je dovesti Moldaviju u vazalni odnos prema sebi, ali to nije uspjelo njemu, nego Poljskoj. Tako je Jeremias Moghila vladao kao vazal Poljske i Porte dok su Habsburgovci vodili tridesetogodišnji rat. Sredinom 17. stoljeća ojačao je rumunjski utjecaj u crkvi pa je bogoslužnim jezikom postao rumunjski umjesto dotadašnjeg crkvenoslavjanskog, crkvene knjige prevodile su se na rumunjski, osnovana je i tiskara u Jassy, donesen je i prvi zakonik – Pravilele împărătești, crkvene škole dobivaju na značenju, ali za rata Poljske protiv Osmana 1672.-1699. kroz Moldaviju prolaze vojske i pustoše, a 1633. moldavska vojska zajedno s Osmanima opsjeda Beč. Početkom 18. stoljeća pojavljuje se u Moldaviji i Rusija pa vojvoda Demetrius Cantemir 1711. prihvaća protektorat Petra Velikoga. To je izazvalo nepovjerenje Porte koja poslije poraza Rusa na Prutu povjerava vlast u Moldaviji fanarjotima jer ne vjeruje više domaćim vojvodama. Međutim fanarjoti plaćaju visoke iznose Porti da bi dobili ta mjesta. Moldavija se sada pojavljuje u povijesti kao zemlja koja je više od ijedne zemlje u Europi, osim možda Dalmacije, mijenjala gospodare i padala pod različite utjecaje,

a da je pritom, kao i Dalmacija zadržala oblike autonomije i političke organizacije. Od 18. stoljeća moldavski kršćani orijentiraju se sad prema Rusiji, sad prema Austriji. Nema znaka da bi pravoslavlje predstavljalo smetnju orijentaciji prema Austriji, a ono nije predstavljalo takvu smetnju ni u Srbiji ni Crnoj Gori koje su se pretežito orijentirale prema Austriji, iako je Rusija u tim zemljama imala velikog ugleda. Rusija traži 1737. protektorat prema Moldaviji, a i puk u Moldaviji poslije mira u Passarowitzu gleda prema Rusiji. Tada je Austrija stekla, ne Moldaviju, nego Bukovinu 1775.

195

VDG JAHRBUCH 2006

O tom razdoblju je prilog napisao Johann Polek pod naslovom Die Besitzergreifung (str. 116-127). Ovo nam nešto kaže o prilikama u istočnoj Europi. Bili su to krajevi bez prirodnih granica s često nerazvijenim ili slabo razvijenim nacijama ili narodnostima koje nikad nisu ni postale suvremenim nacijama, ali su područja na kojima su oni prebivali bila područja na kojima su se ukrštavali utjecaji raznih sila. U 19. stoljeću to su bile Rusija i Austrija, pa i Osmanska carevina koja je opadala. Iako je Austrija stekla Bukovinu kao teritorij, nije stekla Moldaviju koja je imala povijesni identitet. Austrija je stekla Bukovinu 1775., ali je već 1774. u Bukovinu ušla austrijska vojska pod zapovjedništvom generala bojnika Gabrijela baruna von Splényi, što je izazvalo negodovanje na Porti. Pruska i Rusija zavidjele su Austriji pa su dražile Portu protiv nje, a tu je odigrao ulogu Portin tumač i kasniji vlaški knez Ghika koji nije volio Austriju. Za Austriju je stjecanje Moldavije bilo zaokruživanje granica i ostvarenje veze između Sedmograđa i Galicije pa je Josip II. odmah uputio pukovnika baruna Karla von Enzensberga u Bukovinu da ispita mogućnosti gradnje ceste iz Sedmograđa do Galicije s obzirom da su granice sada postale sigurnije i dosta lako branjive. Načelo napretka tu odmah upada u oči pa je Enzensberg izvijestio o povoljnim uvjetima za gradnju ceste koja bi bila prednost u vojnom i trgovačkom pogledu pa bi tom cestom počela stizati roba iz Osmanske carevine preko Bukurešta. Ovo nam kaže o drugom svojstvu austrijske vlasti, ona je bila merkantilistička i povoljno je bilo ono što je bilo povoljno za vojsku i trgovinu. Baš na takav način razmišljao je i Franjo I. kad je 1818. posjetio Dalmaciju.¹

Seljaci su bili naklonjeni Austriji, ali ne i plemstvo i svećenstvo koje se bojalo da će izgubiti vlast. Autor je vjerovao da će se oni brzo prikloniti Austriji kad uoče njezinu pravednost. Ovo razmišljanje nije bilo bez osnove jer austrijska vlast nije bila nacionalna, a to je značilo da ona nije nastojala nikog potisnuti, već je nastojala svakog pridobiti za sebe da bi preko tih pridobivenih ljudi i čimbenika vršila vlast, a ta vlast značila je uljudbeni napredak. Tako je odmah počelo kartografsko snimanje u Bukovini. Austrija je upitala za savjet i pukovnika baruna von Siegera koji je bio poznavatelj povijesti i koji je nalazio da je Bukovina nekoć pripadala Galiciji i Lodomeriji, a te zemlje sad su u sastavu Carevine. Austrija je stekla Bukovinu u doba terezijanskih i jozefinskih reformi i njezini prvi potezi jasno odražavaju duh tih reformi. Tada su u Beču predavali policijsku znanost (Polizeiwissenschaft) Johann Heinrich Gottlob von Justi i Joseph von Sonnenfels, prvi je bio profesor na Theresianumu, osnovao je 1763. i katedru za Polizeiwissenschaft. Prema Justiju politika je morala ostvariti pravedan odnos između vlasti i podanika da bi nastalo stanje zajedničke sreće što je krajnji cilj države. Ovo je bilo jedno od polazišta kasnije marksističko, lenjinističke države. Prema Sonnenfelsu je vlast prava bila zaštita od despocije. Prema Lodovicu Muratoriju iz Modene monarh je Božji pomazanik, ali je odgovoran prirodnom i međunarodnom pravu, a ne samo Gospodinu. Bio je to oblik sekularizacije pojma

196

VDG JAHRBUCH 2006

/ Ivan Pederin, Putni dnevnik cara Franje I. o Dubrovniku (1818 g.), Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku, sv. 17(1979) str.431-463. i moji drugi radovi o putovanju ovog cara u Dalmaciju.

vladara po Milosti Božjoj, on je delegat naroda. Prve reforme odnosile su se na reformu financijske i vojne uprave. Tada je Marija Terezija pozvala saskog grofa Friedricha Wilhema von Haugwitz za ministra. Takve reforme, osobito vojske opažamo baš u Bukovini. Godine 1759. postao je Muratorijev učenik Giovanni Battista de Gaspari Director scholarum humaniorum, protivnik isusovaca koji je u nastavne planove uveo više poduke grčkog jezika nego što su to dotada imali

isusovci u svojim školama, više poduke njemačkog jezika, matematike, povijesti i zemljopisa.² Iz primjera Bukovine, kartografskog snimanja i pitanja njezine povijesti vidi se zašto je Carevina trebala ovakvo osuvremenjivanje školstva i baš kolegije kao povijest i zemljopis.

Kad je Austrija stekla Bukovinu ona je bila gotovo posve pokrivena šumama i slabo napućena Rumunjima, Rutenima, Armencima i Židovima. Postojala je i mala njemačka kolonija, ovi Nijemci bili su evangelici, Rumunji su bili pravoslavni, a grkokatolički Ruteni priklanjali su se pravoslavlju jer nisu imali svojih svećenika. Industrije nije bilo, trgovina je bila slabo razvijena, a tako i zanati, seljaci su sami proizvodilo ono što su trebali. Do tada se upravljanje zemljom sastojalo u sakupljanju poreza koji su tištili sirotinju, a ne plemstvo i samostane. Pravne prilike bile su očajne, policije nije ni bilo, duhovna kultura bila je na vrlo niskom stupnju, djelovale su malobrojne samostanske škole.

Razvitak poslije stjecanja Bukovine opisao je Ferdinand Zieglauer von Blumenthal kao *Seit der Besitzergreifung* (str. 127-154). General Splényi tražio je od svih žitelja da prisegnu vjernost Austriji, autor je opisao ceremoniju te prisege. Njega je kao upravitelj Bukovine i nasljednik njegovog duhovnog smjera naslijedio general Karl barun von Enzensberg koji je napisao pet memoranduma o zaostalosti te zemlje i reformama. Slično je pisao i bojar Basilius Balša, zastupnik Bukovine u središnjoj vlasti koji je bio naklonjen Austriji. Austrija je crkveno odvojila Bukovinu od moldavske arhiepiskopije i stvorio nezavisnu arhiepiskopiju u Jassy, a episkop u Radautz postao je glavom grčko-istočne, tj. pravoslavne crkve u Bukovini podložan pravoslavnoj mitropoliji u Austriji, a ta je bila u Sremskim Karlovcima. U Czernowitzu je ustanovljen konzistorij. Austrija se oslanjala na pravoslavnog episkopa Dositeu iz kuće Cherskul zbog njegove blagosti, patriotizma, odanosti vlasti i dinastiji. U ovih nekoliko riječi sadržana su sva načela austrijske vlasti za koju je teško reći da bi bila ideološka, ali je svakako bila naprednjačka od terezijanskih reformi.

Onda je Austrija reformirala samostane, iskorijenila korupciju, sagradila episkopski dvor u Czernowitzu i počela razmatrati pitanje prijenosa vlasništva episkopskih imanja na državu. Ne zamjećuje se nikakvo neprijateljstvo vlasti prema pravoslavlju, dapače, vlast je u pravoslavnoj crkvenoj organizaciji našla oslonac, a crkvena organizacija je novu vlast lako prihvatila. Austrija je u Bukovini

197
VDG JAHRBUCH 2006

: Gerald Grimm, *Die Schulreform Maria Theresias 1767-1775.*, Das österreichische Gymnasium zwischen Standesschule und allgemeinbildender Lehranstalt im Spannungsfeld von Ordensschulwesen, thesesianischem Reformabsolutismus und Aufklärungspädagogik, Frankfurt am Main-Bern-New York-Paris, 1987. str. 46-61, 300-303.

uredila poreske obveze, ukinula tlaku; uredila je pravne prilike, pograničnu službu, opremu i opskrbu vojske, uredila je imovinske odnose, ukinula je neke manastire i podvrgla bukovinsku episkopiju karlovačkom mitropolitu, sagradila je cestu od Sedmograđa preko Pojana Stampi i pozvala bojara Basiliusa Balšu da bude referent u Dvorskom ratnom savjetu. Sve to odlučio je Josip II. koji je samo pet dana boravio u Bukovini i primio 270 molbi. Potom su prenesene relikvije sv. Ivana Novog iz pravoslavnog bazilijanskog manastira Zo³kiewa u Svezawu gdje su se nalazile pred 100 godina. Carevo putovanje 1786. time je značilo novo doba za Bukovinu. Bukovina je upravno sjedinjena s Galicijom što je međutim izazvalo nezadovoljstvo i otpor u Bukovini zbog različitosti jezika i običaja pa je 1790. Bukovina opet odvojena od Galicije, Godine 1804. dobila je svoje zemaljsko pravo i kazneni sud u Czernowitzu. Autonomizam se nije pojavio, a vlast do 1848. nije imala ni sluha za autonomizam, Godine 1817. posjetio je Bukovinu Franjo I. i njegova supruga Karolina, godine 1823. su se u Czernowitzu sastali ruski i austrijski car.

Bukovina je 1787. imala 30 pučkih škola, 1817. je njihov broj pao na 20. Međutim 1844. donesena je uredba o pučkim školama pa je osnovana jedna "Clericalschule", 1827. novo bogoslovno učilište u Czernowitzu i sjemenište, 1805. osnovana je i prva gimnazija s pet razreda koja je 1848. dobila osam razreda, a broj đaka rastao je sa 86 do 360.

Sad su se počele graditi i kuće od kamena, a tko ih je gradio dobivao je poreske olakšice, sagrađena je i katolička župska crkva sv. Križa 1787. – 1814.,

grkokatolička sv. Petra 1825.-1830. Nastala je i jedna domovinska stranka koja je bila protiv sjedinjenja s Galicijom, a vodio ju je Eudoxius Hurmuzaki (1812.-1874.). Pojavio se i jedan učenjak – bojar Koljenović koji je završio gimnaziju 1822., pravo i filozofiju studirao je u Beču, godine 1848. stupio je u redove narodne garde, a onda se vratio u domovinu da služi svom narodu kao povjesničar. Bio je ponosan što je Rumunj, ali vjeran dinastiji. Uputio je caru jednu peticiju u kojoj je tražio čuvanje narodnosti, mjesni parlament u Czernowitzu, pokrajinsku upravu, a potom osnivanje kreditnog zavoda, zemljišnika, ukidanje kmetstva, ravnopravnost vjera, reformu carina, nacionalnu sinodu koja će birati episkopa, odbor što će nadzirati vjerski fond. Bile su to sve liberalne reforme koje su išle za tim da ustroje Bukovinu kao višenacionalnu naciju pa je Bukovina 1849. i dobila autonomiju, postala je krunovina i stekla status vojvodstva. Ova titula odredila je stupanj njezinog ograničenog suvereniteta koji je u Carevini išao od kraljevine, a to su bile Bohemija, Mađarska, Dalmacija i Hrvatska do grofovije, koja je bila većina zemalja njemačkog dijela Austrije.

Bukovina je potom dobila grb, gradile su se bolnice i umobolnice, osnovano je poljoprivredno učilište u Czernowitzu, 1875. i sveučilište kao znanstvena ustanova, ali i njegovateljica straha pred Gospodinom koja će svoje studente odgajati u ćudorednosti i kreposti. Car je posjetio to sveučilište. Godine 1872. osnovana je i treća gimnazija – državna realka u Radautzu, učiteljska škola u Czernowitzu 1870. pa strukovna škola 1873. Godine 1850. bilo je čak 327 pučkih

198
VDG JAHRBUCH 2006

škola. Czernowitz je postao suvremenim gradom sa lijepom grčko-istočnom episkopskom palačom sagrađenom 1864. Pisac je završio patetičkim spomenom vjernosti Bukovčana koju su oni prisegli kući Habsburg.

Bukovina je bila posve nerazvijena zemlja koja je u jedno stoljeće austrijske uprave postala modernom pokrajinom – vojvodstvom. Ako Bukovinu usporedimo sa zemljama koje su ostale izvan Austrije, a bile su njezini protektorati kao Srbija i Crna Gora onda je Bukovina ostvarila znatno veći napredak jer u to doba ni Srbija, ni Crna Gora nisu npr. imale sveučilišta (u Beogradu je djelovala Velika Škola), imale su, osobito Crna Gora, mnogo manje obrazovanih ljudi i nerazvijeni državni, upravni i kulturni aparat pa su brojni bili činovnici vrlo oskudnog obrazovanja. Isidor vitez von Onciul napisao je prilog o grčko-istočnom vjerskom fondu kao Der griechisch-orientalische Religionsfond (str.155-174) koji je opisao kao gospodarsku kralježnicu grčko-istočne crkve i cijelog vojvodstva. Od tog fonda izdržavala se crkva i škola. Ranije je crkvena imovina bila loše upravljana, crkva je bila siromašna, svećenici neobrazovani, Austrija je preuzela upravljanje tim dobrima, dala je episkopu njegov dio, a od prihoda su se još uzdržavale i škole. Bio je to model koji je slijedio 1773. kad je ukinuta Družba Isusova pa je od njezine imovine ustrojen vjerski fond od kojeg se izdržavalo austrijsko reformirao školstvo. Ovaj model primijenjen na Bukovinu izazvao je otpor svećenstva, koje je na kraju ipak dalo svoj pristanak pa se crkva počela razvijati. Od prihoda tog fonda otvoreno je 1786. sjemenište u Sugawi. Ovaj fond imao je teškoća za Napoleonskih ratova, a onda su stradale financije cijele Carevine. Poslije krunidbe Franje I. ovaj fond zbrinuo je udovice i siročad svećenika, dao zajmove za mnoge gradnje i financirao je škole. Ovaj fond dao je zajmove za razvitak industrije. Rad ovog fonda nadzire Ministarstvo poljodjelstva, a imovina ovog fonda raste. Ovo nam kaže nešto o karakteru austrijske vlasti koja je širila svoje posjede. Austrija nije ulagala u novostečene posjede, ali je organizirala pa je do razvitka došlo iz vlastitih sredstava i mogućnosti.

Narodopis je napisao Basil Kluczenko kao Volkskunde, Physische Beschaffenheit der Bevölkerung (str. 175-190). On je opisao dosta burni rast pučanstva sa 79 513 žitelja 1775. na 646 591 žitelja 1890. Pučanstvo je raslo prirodnim prirastom i useljavanjem, osobito poslije nego je Carevina stekla Bukovinu. Bukovina je ipak još uvijek bila slabo napučena zemlja, ali je bila zemlja s mnogo mladih ljudi, samo 4% imalo je preko 60 godina. Prema drugim zemljama Bukovina je imala visok postotak ženidbi. Katolika je bilo 72 389, grkokatolika 19 810, pravoslavnih 450 773, Židova 82 717, 3 213 Lipovana. Bila je to jedna ruska sekta. Protestanata i kalvinista bilo je vrlo malo. Govorilo se rutenski (268 367),

rumunjski (208 301), njemački (133 501), mađarski, poljski i dr. Njemački je bio jezik obrazovanih i imućnijih. Mnogi ljudi su znali tri ili četiri jezika, što je, čini se, bila austrijska karakteristika. Nepismenost je bila raširena, od 1000 muškaraca 1890. godine je bilo 798,8 nepismenih, od 1000 žena 861,7 bile su nepismene. Seljaci su bili neuki, godišnji prirast bio je 1.3%, ali je smrtnost djece do jedne godine bila 22%, a još veća je bila smrtnost djece do 15 godina. Djeca su umirala od 199

VDG JAHRBUCH 2006

šarlaha, difterije i hripavca. Miješani brakovi bili su rijetki, a najčešće su ih sklapali Romi. Doseljavali su se Nijemci, Mađari, Slovaci i Lipovani.

U svesku se potom čitaju prilozi o pojedinim narodnostima Bukovine, najprije prilog Johanna Sbiera i S. Fl. Mariana pod naslovom *ide Rumänen* (str.191-28) koji su u času aneksije bili najbrojniji. Međutim dio koji se zove *Tinutul ili Ocohul Câmpul.lungului rusesc* bio je napučen pretežito Rutenima koji su se zvali Hutani ili Huzuli. Bilo je i malo Židova i Armenaca. Onda su došli njemački, slovački i mađarski naseljenici, dio Rumunja naučio je rutenski, a zaboravio rumunjski. Tako je Bukovina postala najšarolikija zemlja nacionalno vrlo šarolike Carevine. Plemići su bili bojari, rupači, reseši i masili. Koloni na samostanskim dobrima bili su bezemljaši. Sad su dobili zemlju. Rumunji su vrlo pobožni, dobrih običaja, štovali su svećenike, ali su često mnogo pili. Oni su poštovali vlast vjerujući da je vlast od Boga u smislu Djela Apostolskih, osobito sv. Pavla i sv. Petra. Nisu bili buntovni, nego patrijarhalni. Zanimanje se nasljeđivalo od oca na sina, ali je među seljačkim sinovima bilo sve više zanatlija. Kuće su im drvene. Autori su opisali te kuće i odjeću seljaka – muškaraca i žena. Opisali su čak kako se češljaju žene, a kako djevojke. Plemstvo i inteligencija odijevaju se europski, poljske radove obavljaju muškarci, ali žene im pomažu oko sijena. Kad bogatiji požanju svoja polja pozovu cijelo selo na gozbu koja završi pjesmom i plesom. Navečer se pripovijedaju basne, anegdote, šale, satire, zagonetke.

Stoka koja nije za mužnju šalje se u gore s jednim pastirom, ona koja se muze na druge pašnjake s više pastira, najstariji pastir nadzire proizvodnju sira. Tamo gdje ima malo pašnjaka više seljaka se dogovori pa načine kolibu. Kad vlasnici i pastiri podijele sir, društvo se razide. Dok su ovce u gorama pastiri ne smiju sudjelovati na zabavama i plesovima jer bi time sablaznili ovce koje se smatraju gotovo svetim životinjama. Pastiri se čuvaju od krpelja tako da tijelo, a osobito rublje namažu ovčjim maslom. Krate si vrijeme s frulom. Muškarci zimi ljenčare, a žene rade kućne poslove, predu itd. Rumunjka smatra velikom nesrećom ako nema djece. Kad žena rodi muž uđe u sobu, poljubi dijete i ženu u znak da ga priznaje, ako mu babica skine klobuk, znači da je dijete muško. Narod vjeruje da treći dan poslije rođenja djetetu dođu boginje sudbine. Korito u kojem se dijete krsti izlije se pod najljepšu voćku da dijete bude lijepo. Sve to bili su običaji i vjerovanja koji su imali malo veze sa kršćanstvom. Majka stavi metlu preko ulaza da djetetu ne bi došli opaki duhovi. Kad se dijete razboli zovu svećenika ili izgovaraju formule čaranja (*descântece*). Ako to ne pomogne promijene mu krsno ime ili mu dadu ime neke životinje kao Lupul, Ursul, ili biljke kao Floarea, Garofita. Ako dijete ozdravi ostane mu to novo ime.

U zabave spadaju česte športske igre s loptom ili natjecanja u hrvanju. Igra se i kolo s pjesmom. Starija sestra mora se udati prije mlađe. Djevojke se obično udaju između 15 i 20 godina, djevojka od 25 godina smatra se usidjelicom, mladići se žene obično između 18 i 25 godina, ali od uvođenja opće vojne obveze između 24 i 30 godina. Djevojci se šalju posrednici kod ženidbe u kuću. Autor je potom potanko opisao svadbene običaje.

200

VDG JAHRBUCH 2006

Nevjesta u kući sluša svekrvu. Kad se sagradi nova kuća, ona se blagoslovi i vjeruje se da u kući živi neki dobri duh u obliku zmije koji čuva kuću.

Kad netko leži na odru polože ga s glavom prema istoku. Kad se mrtvac iznosi iz kuće čuju se glasna naricanja. Za Novu Godinu po kućama obilaze Colindatori s pjesmom i dobivaju neke poklone. Mitska baba Dochieia predkršćanskog je porijekla. To je baba koja znači zimu i prebiva u vrhovima Karpata. Na proljeće silazi u doline i skida jedno po jedno krzno. Subota prije duhova posvećena je

precima i umrlima.

Autor je ovdje opisao razvijenu i dobro očuvanu seljačku kulturu koja se doživljavala kao identitet nekog naroda. U ovom slučaju kultura rumunjskih seljaka bila je sličnija kulturi Slavena nego li njihovih jezičnih srodnika koji su živjeli na jugu i jugozapadu Europe.

Slični prilog napisao je Alexander Manastyrski pod naslovom *ide Ruthenen* (str. 228-271). On je napisao običaje i praznovjerja. Kad se dijete rodi, babica ga okupa, digne iz korita i pljune tri puta da ga zaštiti od uroka, slične radnje i protiv uroka roditelje. Dok dijete nije kršteno kraj njega mora gorjeti svjetlo protiv zlih duhova. Kad netko vidi puža recitira neke stihove ili formule čaranja.

Roditelji nerado šalju dijete u školu. Potom je autor opisao odjeću, pjesme koje djevojke pjevaju dok plešu oko momka. Kad djevojke otpjevaju i otplesu svoj ples i pjesmu nastoje zagrliti momka, koja ga prva zagrlila dobije na poklon uskršnja jaja. Autor opisuje te plesove.

Djevojku bira momak, roditelji daju suglasnost i donose odluku kojoj se djevojka mora pokoriti. Zbog toga djevojke često idu vračarama da im kažu koliko će imati prosaca. Gataju sa sjemenom konoplje. Prospu sjeme, prevuku podsuknju preko sjemena i pritom kažu neke formula s čaranjima. Koliko se sjemenki zalijepi za podsuknju toliko će biti prosaca. Često se pripremaju ljubavni napici. Djevojke idu na Veliki Četvrtak na potok i stihovima u formulama mole vodu da im pošalje ženika. Voda je sveta, znači plodnost.³ Vjerske predodžbe Rutena čuvaju stare predodžbe koje s kršćanstvom nemaju veze, ali nisu nužno suprotne kršćanstvu jer i kršćanstvo u vodi vidi svetost i element pročišćenja npr. kod sakramenta krštenja. Međutim, ako babica pljune tri puta da zaštiti dijete od uroka ili ako ga čuva od zlih duhova tako da kraj njega upali svijeću to nije kršćanski, nego štovanje tih zlih duhova odnosno đavla, jer u tim radnjama nije nazočna vjera u svemoć Gospodinovu.

Djevojke se udaju u dobi od 14 do 17 godina, mladići se žene poslije 24 godine. Autor opisuje svadbene običaje, npr. kad ženik sjedne pored nevjeste, nastoji joj odsjeći rub haljine da bi mu žena kasnije bila podložna. Potom se čita opis svadbenih pjesama. Odjeća oženjenih i udatih jednostavnija je od odjeće neudatih i neoženjenih. Žena ima nizak položaj kod Rutena kao i inače kod Slavena. Žena ne misli na rastavu, ako muž potjera ženu koja nije kriva, seoski glavar kazni ga 201

VDG JAHRBUCH 2006

³G. van der Leeuw, *La Religion dans son Essence et ses Manifestations, Phénoménologie de la Religion*, Paris, 1970. „Par.6. 1. str. 48.

tamnicom. Ako muž tuče ženu mora joj platiti da ga ona ne tuži. Preljubnica i njezin ljubavnik tuku se.

Postova je mnogo. Autor je opisao i prehranu seoskog pučanstva.

Kad se u selu gradi kuća, cijelo selo pomaže. Kad je kuća sagrađena, ona se blagoslovi, u kuću se stavi crni pas ili kokot da na sebe uzme sve zlo. To bi bila magija koja nije kršćanska po svom porijeklu. Autor je opisao izgled kuće. Svađe među susjedima česte su.

Na čelu sela su seoski glavar i župnik. Ljudi su gostoljubivi.

Ubojstvo svadljive žene ili Židova blago se kažnjava, strogo se kažnjava profanacija križa, krađa crkvene imovine ili ubojstvo svećenika. Narod vjeruje da će se čovjeku koji udari oca ili majku osušiti ruka ili će on poludjeti. Odvjetnici nisu obljubljeni što se osobito vidi iz poslovice. Zemlja se smatra svetom hraniteljicom ljudi.⁴ Stoci seljaci vežu crvenu vrpču oko vrata kao zaštitu od uroka i vještica koje kravama zaustave mlijeko. Postoje čaranja kojim se ljudi štite od vještica. To opet nije kršćanski, kršćanski bi bila molitva Gospodinu da zaštiti ljude od napasti i đavla, a vještice bi bile đavao u smislu psalma 95. koji smatra đavlom bogove Feničana.

Autor opisuje liturgijski kalendar s pjesmama i plesovima vezanim za svaku svečanost. U srijedu u Velikom Tjednu nitko ne smije useliti se u novu kuću, na Veliki Četvrtak seljaci se kupaju u potocima da odvrata od sebe kožne bolesti. U tom kupanju sadržana je predodžba o vodi koja je sveta. Raširen je običaj da se usjevi i zdenci blagoslivljaju na nedjelju poslije duhova ako je godina kišna. Liturgijski kalendar vezan je s meteorološkim prilikama. Seljaci vjeruju da Židovi i škrarci drže đavla skrivenog u dimnjaku da im dade više novaca. Ovo vjerovanje

počiva na antisemitskim predrasudama, ali i na kršćanskom uvjerenju da je škrtost grijeh.

Ruteni vjeruju u mogućnost da se pišući vlastitom krvlju đavlu zapiše duša da bi se dobilo bogatstvo na ovom svijetu, vjeruju u vampire koje u grobu valja okrenuti potrbuške i probosti s kolcem. Česta su čaranja, a i crna magija, stara mitologija živi pa je grom stvorio Bog i dao ga đavlu, ali ga je sveti Ilija oduzeo đavlu. Vrlo mnogo je pravila vezanih uz vremenske prilike, gatanja, također i iz utrobe ubijenih životinja, vjera u omina, zov sove kraj kuće znači nečiju smrt. Kad netko umre duša ostaje u kući i nakon pogreba, u kovčeg s ureže otvor da duša može posjećivati tijelo u grobu. Dok je mrtvac u kući muškarci ne nose kapu, a žene imaju raspletenu kosu.

Poznati su mitovi o smaku svijeta koji će donijeti ratovi, zavladat će glad, zemlju će prekriti skakavci, letjet će ptice sa željeznim kljunom, veliki bivoli popiti će svu vodu iz rijeka, onda će doći požari i oluje. Tek na kraju doći će Isus i suditi.

202

VDG JAHRBUCH 2006

7 Tako je to kod vrlo velikog broja religija, animističkih i monoteističkih, Mircea Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Paris, 1970. Chapitre VII. La terre, la femme et la fécondité, str. 208 ff.

Ova seljačka religija mješavina je kršćanstva i animizma, ima svoju mitologiju i teogoniju. Iako je kršćanstvo bilo službena religija animistički običaji ostali su, neki su bili suprotni kršćanstvu, a neki ne, pa mi samo uvjetno možemo ove seljake smatrati kršćanima.

Ovi običaji bliski su običajima Rumunja, ali su ipak različiti pa možemo govoriti o različitom nacionalnom identitetu, kulturi i mentalitetu.

Raimund Friedrich Kaindl napisao je prilog pod naslovom *ide Huzulen* (str. 271-282). Huzuli su prema autoru pravoslavni (grko-istočni) Ruteni koji imaju drugačije običaje, a drugačije se i odijevaju, oni govore rutenski, ali imaju više romanskih riječi u jeziku, vole pjesmu, gostoljubivi su, znaju i govore mnogo poslovice. Stočari su i vješti mnogim zanatima, osobito su vješti u obradi drva, izrađuju splavi. Oni koji žive u gorju nomadi su. Ako su seljaci znaju za mnoge formula čaranja protiv grada koje se obično izgovaraju na Badnjak. Oni tada čaraju sa crnim lukom koji stavljaju u pukotine vrata na stajama da se čuvaju od opakih duhova. Znaju za mnoga gatanja pa pale drvca i gledaju gdje će pasti žar, ako padne u brazdu to je znak da će netko umrijeti. U doba ljetnog solsticija svetkuju vatru i munje, jer vatra je, kao i voda sveta, kako naprijed vidjesmo. U neke dane ne rade jer vjeruju da bi im u protivnom izgorjela kuća. Ilija je za njih gromovnik koji je u vječnom sukobu s đavlom. Ovo podsjeća na dualizam pretkršćanske slavenske religije.⁵

Ovo nam kaže o ne malom utjecaju pravoslavlja odnosno katolicizma na kulturu i mentalitet ljudi. Ruteni i Huzuli govorili su istim jezikom, između katolicizma i pravoslavlja nema bogoslovnih i dogmatskih razlika, a kolike li razlike u kulturi! Demeter Dan napisao je prilog pod naslovom *Die Lippowaner* (str. 282-295). Lipovanci su sekta ruske pravoslavne crkve koja se dijeli na dvije sekte. Njih oko 400 su tzv. bespopovci, a to će reći da nemaju svećenika, drugih oko 2400 sljedbenika su popovci, imaju svećenike, ali se neki vraćaju ruskoj pravoslavnoj crkvi. U vojsci služe u zdravstvu je ne smiju po svojoj vjeri uzeti pušku u ruke, služba u vojsci također je u neskladu s njihovom vjerom. Oblače se u šarene tkanine. Kad se razbole neće primiti liječnika jer smatraju da samo Gospodin liječi. Praznovjerje smatraju grijehom, pse nečistima, a tako i inovjerce. Smatraju da oženjen čovjek može napustiti ženu i živjeti sa Židovkom ako mu uspije da je obrati. Autor je nadalje opisao njihove vjerske običaje. Oni ne smiju plesati ni piti žestoka pića, ne smiju slušati glazbu. Bespopovci nemaju svećenika i žive u braku koji je vlast smatrala divljim. Ako popovci žive u divljem braku slijedi izopćenje s teškim kaznama. Meso jedu samo u karnevalu, monasi i monahinje ga uopće ne jedu. U suvremenu školu neće da idu. Govore ruski, ali obično znaju i rumunjski. Svećenik koji obudovi mora u monahe.

Lipovci se bave voćarstvom suše i prerađuju voće ili trguju voćem.

203

VDG JAHRBUCH 2006

⁵ Ivo Pilar, *Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem*. (predavanja održana u Zagrebu 10. veljače i 10. ožujka 1927), Zagreb, 1927.

Prilog Die Deutschen napisao je Johann Polek (str. 295-306). Ovi su se počeli doseljavati već u 14. stoljeću, a onda su naglo nestali. Međutim, 1770. je barun Peter von Gartenberg Sedagorski osnovao rusku kovnicu novca i doveo njemačke naseljenike iz istočnog Baltika, ali i Židove koji su ostali. Na početku austrijske uprave počelo je jače doseljavanje Nijemaca, koje se pojačalo s industrijalizacijom u drugoj polovici 19. stoljeća Nijemce iz Sedmograđa i Slovačke privukla je osobito metalurgija koja se razvijala u Bukovini. Nijemci su u Bukovini gradsko pučanstvo. U gradovima ih ima obično više od polovice pučanstva. 1890. bilo je u Bukovini 133 501 Nijemaca, a to je 20,65% pučanstva. Iako žive zajedno sa pučanstvom druge vjere i jezika, oni su sačuvali svoj nacionalni identitet, što autor ističe, a mi bismo mogli dodati da je to zato što su bili na višem stupnju uljudbe. Međutim, nova okolina djeluje na njih tako što je sve više domaćih riječi u njihovom jeziku. Škola potiskuje njihov stari dijalekt. Autor je potom, slijedeći načela uređivanja opisao njihovu odjeću, narodnu pjesmu koju oni njeguju pa svatko ima svoju pjesmaricu. Opisao je bračne i svadbene običaje, velik broj porodica, običaje o Božiću. Kao i ostali i Nijemci su skloni praznovjerju, pa gataju s lijevanjem olova, čaraju zbog zaštite od grada, vještica i dr.

Prilog pod naslovom ide Polen napisao je Raimund Friedrich Kaindl (str.306-314). On je uvodno spomenuo ratove između Poljske i Moldavije, vrlo žive odnose između Bukovine i Galicije. Poljaci su katolici, a većina katoličkih svećenika u Bukovina su Poljaci. Poljaci su recentni doseljenici. Njih je bilo i ranije, ali su pobjegli pred Osmanima, jer je u Osmanskoj carevini katolicima uvijek bilo teže nego pravoslavcima. Kad je Austrija stekla Bukovinu Poljaci su počeli dolaziti i obično su bili svećenici, zanatlije, vojnici ili činovnici, osobito otkad su Bukovina i Galicija spojene 1786. pa do sredine 19. stoljeća. To je razlog zašto se imena mjesta u Bukovini pišu poljskim pravopisom. Poljski jezik širi se u Bukovini sve više pa Židovi napuštaju jiddish i prihvaćaju poljski. Nacionalna svijest poljaka razvijena je pa oni imaju svoje udruge, čitaonice u kojima drže predavanja, održavaju se i kazališne predstave na poljskom jeziku.

Članak pod naslovom Ungarn und Slovaken napisao je Johann Polek (str. 314-320). Mađari su došli većinom kao izbjeglice iz Sedmograđa poslije nego što je ugušena Rákoczijska buna, 1880. ih je bilo 9 887, a onda je njihov broj počeo opadati jer su im savjetovali da se presele u matičnu zemlju. Oni su veseljacima, o Božiću idu s pjesmom i glazbom od kuće do kuće, osobito ako je u kući neka lijepa mlada djevojka, religiozni su. I Slovaci su počeli dolaziti potkraj 18. stoljeća. Pod utjecajem crkve i škole koja je poljska dio Slovaka prihvatio je poljski jezik pa su se 1890. izjašnjavali kao Poljaci, odnosno oni su tako popisivali jer se pučanstvo u Austriji popisivalo prema jeziku (Umgangsprache, lingua di uso). Slovaci su prihvatili poljski jezik, ali čuvaju svoje stare običaje i nošnje koje pisac opisuje. Oni su religiozni, ali je njihova religioznost izmiješana s praznovjerjem, a mi bismo rekli animističkim elementima.

Demeter Dan napisao je prilog pod naslovom Die Armenier (str. 320-330). Oni su došli u Bukovinu 1418., napustili su svoj jezik, odnosno zadržali su ga jedino u

204
VDG JAHRBUCH 2006

bogoslužju i prihvatili poljski. Njihovo misno ruho slično je ruhu pravoslavnih svećenika, ali nose kovinasti ovratnik sa slikama apostola, skidaju cipele dok čitaju misu, a pod misom nose i mitru. Crkve im izgledaju kao pravoslavne, ali oltar je odvojen samo zavjesom. Blagdani su kao kod pravoslavnih, ali rođenje Isusovo i obrezivanje slave istog dana. Vjeruju da se u noći između srijede i četvrtka prije Isusova uznesenja nebo otvara. Jednostavni su, čedni i trezveni, patrijarhalni. Prosjačenje smatraju velikom sramotom, gostoljubivi su, susretljivi u ophođenju s drugim narodnostima, ponekad sklapaju brakove s inovjercima, ali brakove ugovaraju majke. Trgovci su i njihove karavane još odlaze na istok. Autor je opisao izgled njihovih kuća; one su tradicionalne, ali se Armenci odijevaju europski.

Demeter Dan napisao je prilog pod naslovom Die Zigeuner (str. 330-338). Ovi su napustili dolinu Inda zbog nemira, ratova i neljudskih zakona Manu i došli najkasnije 1400. godine u Bukovinu gdje su do 1783. postali dragovoljnim robovima, obično u manastirima. Iako su kršćani oni se sahranjuju u posebnim grobljima, izrađuju žlice, vode medvjede po sajmovima, ispiru zlato, potkivaju

konje, prave lonce, sviraju na svadbama, žene gataju, često prose, nomadi su, ali neki žive i sjedilačkim životom. Odrpani su, često krađu, djevojke su lijepe, ali samo u ranoj mladosti, u gradovima žive u posebnim četvrtima, a i u selima žive odvojeno u loše sagrađenim kućama. Biraju svoje suce, ali su ovi podložni općinskim seoskim glavarima odnosnih sela. Muževi tuku svoje žene ako ne isprose dovoljno, pravoslavni su, pobožni, ali vjerski neobrazovani, u crkvu ne idu, prave ljubavne napitke, svadljivi su, često se tuku, ali prije tučnjave skidaju odjeću da je ne poderu. Bezazleni su, ali prezreni, stide se svog porijekla i kažu da su Rumunji (Roma, Romaniczei), ali ih Rumunji ne prihvaćaju za svoje i preziru ih. Pa ipak, neki su se školovali.

Romi se, kao i Armenci, Židovi i Slovaci u Bukovini, nisu konstituirali u suvremenu naciju, preporodna gibanja koja su potekla iz jozefinizma nisu ih dodirnuli. I ne samo to, oni su nastojali ući u rumunjsku naciju.

Međutim s Romima su se bavili drugi pa je 1888. u Engleskoj osnovana Gypsy Lore Society koja se bavila proučavanjem Roma. To društvo podupiralo je programe i konferencije, objavljivalo je polugodišnju publikaciju *Journal of the Gypsy Lore Society*, pa četvrtgodišnji *Newsletter*, *Archiv Victor Weybright*. U ovim časopisima izlazili su prilozima iz antropologije, jezikoslovlja, povijesti, folkloristike, glazbe, književnosti, sociologije, umjetnosti i dr. Marija Čop Marlet, Hrvatica koja je pisala na njemačkom i francuskom napisala je pripovijetku iz romskog života pod naslovom *Goldjana*, objavljenoj u budimpeštanskoj *La Revue de l'Orient* u siječnju 1889. Ona se o Romima dopisivala s Franjom Kuhačem Kochom. Nadvojvoda Josef bavio se proučavanjem Roma pa je napisao na mađarskom i gramatiku njihovog jezika – *Romano scibakero sziklaribe*.⁶

Ovo sve nam kaže da se etnička, vjerska i jezična slika Bukovine često mijenjala. Dolaskom pod austrijsku vlast Bukovina se nije germanizirala, iako je broj

VDG JAHRBUCH 2006

⁶Slavica Žura, *Život i književno djelo Mare Čop*, Zadar, 2000. str. 79-80, 84. Neobjavljeni magistarski rad.

Nijemaca naglo rastao, već se je polonizirala pa su Armenci, dio Židova i Slovaka prihvatili poljski jezik.

Židova je bilo mnogo u Bukovini, ali se članak o njima nije pojavio, kao što se nije pojavio ni u priložima o Beču ili Mađarskoj, valjda zato što oni nisu smatrani nacijom jer to nisu ni nastojali postati, već su se rado asimilirali.

Kuća i sela opisao je Karl A. Romstorfer kao *Ortsanlagen und Wohnungen* (str. 338-353). Kad je austrijska vojska ušla u Bukovinu zatekla je tamo kolibe od pletera oblijepjene blatom i slične onima iz mlađeg kamenog doba. Dimnjaka te kolibe nisu imale, stoka je noćila zajedno s ljudima, nije bilo cesta ni mostova. Takve primitivne nastambe nalazile su se još uvijek u Bukovini, osobito u gorskim predjelima. Vladini uredi i doseljenici počeli su graditi kamene kuće, ali se drvo i dalje rabilo za gradnju kuća jer je zemlja bila vrlo šumovita. Autor je opisao tipove starih kuća, interijere itd. Sela su primitivna, ali slikovita, kuće su slične mađarskim kućama i skromnije od kuća Lipovljana. Međutim novih i suvremeno građenih kuća sve je više.

Erich Kolbenhewer napisao je prilog o domaćoj radinosti kao *Die Hausindustrie* (353-363) koja je zajednička svim narodnostima, ovdje autor rabi izraz (*Volksstamm*), a vezana je uz svojstva tla. Tkanje tkanina ženski je posao, a žene ga obavljaju ponajviše zimi. Autor je opisao tkanine i sagove koji se izrađuju u seoskim kućama iz lana ili konoplje, opisao je način uzgoja tih biljaka. Žene pletu i vezu dok pasu stoku. Međutim, krzna i kože prerađuju samo muškarci. U kućama se prerađuje i drvo pa se izrađuju posude raznih vrsti koje se oslikavaju. Proizvodi se i gmčarija, kleše kamen, pletu se šeširi, hasure, košnice i košare. Autor ne opisuje različitosti u domaćoj radinosti pojedinih narodnosti.

Članak pod naslovom *Musik* napisao je Isidor Worobliwicz (str. 363-376). Rumunji i Ruteni temeljno su pučanstvo, oni su pravoslavni, a to znači da im je strana instrumentalna glazba koje nema u pravoslavnoj crkvi. Tu se još jednom vidi koliko crkva djeluje u nastanku narodne kulture. On je opisao oblike pravoslavnog pjevanja, spomenuo Johannesu, ministra kalifa u Damasku, kasnije monaha u manastiru sv. Save, koji je umro 776., a uredio je tekstove i melodije. Krajem 12. stoljeća je *Domestikos Didaskalos regens chori carskih pjevača* u

Aja-Sofiji, Johannes Kukuzelos, kasnije monah na Atosu izumio je stare note koje se međutim i danas upotrebljavaju u Carigradu i rumunjskim crkvama. Knez Alexander Lapuszneu osnovao je 1558. u Moldaviji škole pjevanja po uzoru na škole u carigradskom patrijarhatu. Pjevalo se prema grčkim i bugarskim melodijama i jeziku, ali tamo gdje je služba Božja staroslavenska pjeva se po staroruskim i bugarskim melodijama. Korsko pjevanje čuje se u crkvama tek od 1840. U tim korovima djeluju učitelji pjevanja koji ne znaju ni rumunjski ni staroslavenski, a pravoslavna im je služba Božja strana pa korsko pjevanje slabo napreduje. Godine 1868. poslan je pravoslavni monah Isidor Worobkiewicz na bečki konzervatorij pa on postaje učitelj pjevanja u Czernowitzu. Franjo Josip i Rudolf su se 1880. i 1887. pohvalno izrazili o tom pjevanju. Godine 1882. osnovano je u Czernowitzu i društvo za njegu i promicanje rimokatoličke crkvene glazbe. U

206
VDG JAHRBUCH 2006

sinagogi se čuo mješoviti kor svakog sabata. Ovdje se vidi da je rumunjska glazba pod premoćnim utjecajem grčke glazbe, a ti su utjecaji išli preko crkve.

Rumunji osobito vole glazbu, narodno pjevanje je elegično ili baladeskno s ritmičkim pokretima tijela i mnogo božićnih pjesama. Rumunjski instrument je lutnja, a lutnjari obilaze po selima i pjevaju, ali ne znaju čitati note, među njima se ističe Mosh Mikulai. Spominje rumunjske skladatelja. I Ruteni vole glazbu s kojom prate epske pjesme duma i dumka. Njihovi plesovi su vlaškog i srpskog porijekla, to su arkan i hajduk.

Rutenski pjevači imaju ista glazbala kao i Rumunji, ali je plesna glazba stvar Roma, a također napitnice i žetvena pjesme. Na taj način su Romi našli svoje mjesto u kulturi Bukovine.

I kod Rutena opazila su se nastojanja da se glazbarstvo osuvremeni pa je 1862. bilježnik Karl Wexler osnovao jedno glazbeno društvo, a 1874. je Adalbert Hřimali preuzeo umjetničko vodstvo tog društva.

Johan Sbreia napisao je prilog o rumunjskom jeziku i književnosti kao Die rumänische Literatur und Sprache (str. 376-393). Počeo je tako što je uočio da su stoljećima sjedišta knezova i episkopa bila jedina mjesta u kojima se razvijala književnost i pismenost. To su bili grad Suczawi, episkopska sjedišta, manastir Putna, Woronetz u 15./16. stoljeću gdje je 1871. otkriven jedan kodeks koji je izdala rumunjska akademija 1885. u Bukureštu i Czernowitzu. Kodeks je za tisak priredio J. G. Sbiera. Autor je spomenuo i druge stare rukopise. Bukovinski pisci bili su vezani sa školama kojih je bilo malo. Prosvjetiteljstvo je donijela u Bukovinu vojna uprava 1774.-1786. To se prekinulo 1786. kad je Bukovina sjedinjena s Galicijom jer lwowske školske vlasti nisu bile prožete prosvjetiteljskim idejama i jozefinskim duhom kao vojska, već su nastojale da nastavnici pređu na katolicizam. Godine 1844. lwowska školska vlast izgubila je nadzor nad školama u Bukovini koje su došle pod konzistorij. Sad su se škole počele razvijati.

Rumunjska književnost probudila se 1848., a to nije ostalo bez odjeka u Bukovini gdje se istakao pisac Jon Budai Deleanul, Rumunj rođen u Sedmograđu koji je u Lwow došao kao činovnik, pisao je jezikoslovna, povijesna i beletristička djela na rumunjskom, latinskom i njemačkom jeziku, a izradio je i jedan rječnik. Drugi činovnik pokrenuo je 1820. časopis Chrestomaticul romănescu u Czernowitzu. Onda je sve zamrlo, a 1822.-1871. pokrenut je list Bucovina, Gazetă romănescăpentru politică, religie, și literatura, k tome udžbenici i čitanke. Novinstvo je kržljivo. Godine 1848. uveden je rumunjski kao nastavni jezik u sjemeništa, pojavile su se i neke književne publikacije s osloncem na Rumunjsku, potom agronomske publikacije, nacionalna povijest od Eudoxiu Hurmuzaku (1812.-1874.) koji je dugo radio u bečkim pismohranama. Neke pjesme napisao je Jon J. Bumbac, župski upravitelj Konstantin Moriaru preveo je 1884. Goetheov ep Hermann und Dorothea, počela je njega rumunjske narodne književnosti, pa su o toj književnosti napisani i neki članci u Bucovini, počela su i znanstvena proučavanja jezika.

207

VDG JAHRBUCH 2006

Ovo nam kaže da je stara feudalna književnost bila vezana uz dvorove i manastire, novija uz činovništvo i školu, ali se ona kržljivo razvijala vjerojatno

zato što Bukovina nije bila nacija. No s druge strane ovo navodi na pomisao da nema nacije bez nacionalne književnosti.

Emil Ka³užniacki napisao je prilog o rutenskom jeziku i književnosti kao Ruthenische Sprache und Literatur (str. 393-405). Ruteni su govorili dva dijalekta, a književnost koja se razvila malo je imala specifično bukovinskih karakteristika. Nađeni su neki kodeksi u manastiru Putna koji su jasno pokazali bizantske utjecaje. Crkvena trvenja zbog unije odrazila se u književnosti pa se razvila solidarnost s moldavskim manastirima. U manastirima su se prepisivala književna djela, poljski utjecaji su zamjetni, a Zacharias Kopystenski je građu za svoju Palinodiju skupio 1621./1622. u manastiru Putna. Njemački utjecaji osjetili su se poslije 1775. pa su se u 19. stoljeću pojavili suvremeni pisci kao Wasil Ferlejewicz, braća Gabriel, Wasil Prodan, književnost je poprimila neke preporodne značajke 1848. kad se javio rodoljubni pjesnik Osip Fedkowicz, koji je poznao njemačku književnost, a sudjelovao je kao vojnik u borbama na sjeveru Italije 1859. pa je pobudio E. R. Neubauera da prevede na njemački rutenske narodne pjesme. Isidor Worobkiewicz pisao je pjesme, pripovijetke, drame, propovijedi, operne librette i znanstvene članke.

Upada u oči da su se njemačke književne pobude osjetile u rutenskoj, ali ne i u rumunjskoj književnosti, a obje književnosti povezale su se s novinstvom i suvremenim kazalištem koje nije bilo privatno nego državno, ili je bilo pod državnim nadzorom.

Članak o njemačkoj književnosti napisao je Wolf Wolken kao Deutsche Literatur (str. 405-408). Ona je oskudna jer je Nijemaca malo i ograničena na Czernowicz. Ovo nas ne uvjerava jer je Nijemaca bilo mnogo, bar u gradovima, a suvremena književnost vezana je uz grad, a k tome su ti Nijemci imali bolje obrazovanje od domaćih ljudi. Autori te književnosti su njemački činovnici obrazovani na zapadu. Njemačka književnost počela je tek 1850. sa himnama Ludwiga Adolfa Staufe-Siminginowiczem. Autor je nabrojio još nekoliko manjih njemačkih pjesnika koji su bili časnici, a onda Karla Emila Franzosa i njegove Buchenblätter, i pojmu Halbasien koji se pojavio u njegovim djelima kao pisca koji je bio poznat u Beču. Godine 1875. književnost je dobila pobudu osnivanjem sveučilišta.

Književnosti znanost bili su izrazito nerazvijeni u Bukovini što se može objasniti jedino tako da Bukovina nije bila nacija pa se tako rodoljubni znanost nije pravo ni razvio, a rodoljublje bile su glavna pobuda književnom stvaranju. Književnost je imala vrlo bitnu ulogu u stvaranju nacija koje se ne mogu ni zamisliti bez nacionalnih književnosti.

Karl A. Romsdrofer napisao je prilog o likovnim umjetnostima kao Bildende Künste (str. 409-459). Počeo je tako što je utvrdio da povijest bukovinske umjetnosti još nije napisana, nastavio je da je ona vezana s Bizantom i južnom Rusijom i osobito s Moldavijom. U tom pogledu umjetnost Bukovine sukladna e

208
VDG JAHRBUCH 2006

njezinoj glazbi. Povijest umjetnosti podijelio je na dva razdoblja, prije po poslije 1775. Za razliku od susjednog Sedmograđa malo je rimskih nalaza, ali ipak ima rimskih utvrda. Potom se tu nalaze neke građevine njemačkog viteškog reda kojima je mađarski kraj Andrija II. dao 1211. neke zemlje da ga štite od poganskih Kumana, tu je i poneka srednjovjekovna razvalina, narod priča o zakopanom blagu. Manastiri se nalaze na bregovima kao u Srbiji, Grčkoj, Maloj Aziji i Armeniji i utvrđeni su. Ti manastiri kažu da je manastirski život cvao. Autor je nabrojio i opisao manastire i znatnije crkve u moldavsko-bizantskom stilu. On nije umio objasniti pojavu heterogenih elemenata u graditeljstvu niti doznati tko su bili graditelji ni odakle su došli, ali je dodao da su grčki umjetnici gradili u Rimu, Georgiji i na Balkanu. Međutim na Balkanu su gradili većinom Cincari u bizantskom stilu. Autor vjeruje da je tako bilo i u Bukovini. Kasnije su graditelji dolazili iz Sedmograđa, Poljske i Njemačke i donijeli gotiku u 16. stoljeću, što je bilo kasno. Spomenuo je minijature koje su dobivali ili davali na poklon episkopi, bojari ili ruski knezovi. Bizantska tradicija žilava je i poslije pada Carigrada i opaža se u svilenom i zlatnom vezu, pa u tiskanom crkvenim knjigama sa urešenim inicijalima. Slikarstvo i ornamentika pojavljuje se u službi vjerskog kulta.

Bizantsko slikarstvo koje se razvija poslije ikonoboraca koči pedagoški karakter i ornamentička priroda. Tu autor ispovijeda svoje laičko uvjerenje svojstveno 19. stoljeću. On nastavlja da ovakav karakter slikarstva ograničava individualnost umjetnika zbog strogih propisa o sadržaju i raspodjeli pojedinih slika. K tome slikarstvo podučava nepismene, a to je nažalost bila i većina monaha. Na moldavskim crkvama oslikavaju se i vanjski zidovi, a ne samo unutarnji. Godine 1775. nosi nove pobude umjetnosti jer se grade upravne zgrade, vojarnje i crkve, a zemaljska vlada ima i odjel za gradnje. Autor je zaboravio napomenuti da je država dala etatički pečat umjetnosti, a nije ništa rekao ili nije imao što reći o razvitku bukovinskog slikarstva u 19. stoljeću.

Prikaz duhovnog života Bukovine pokazao je da se on vrlo krhljivo razvio i ne treba dugo misliti zašto. Bukovina je bila mozaik nacionalnosti, a ne nacija, sve te nacionalnosti imale su svoje stožerne nacije izvan granica bukovinskog vojvodstva pa se u Bukovini nije pokazala politička volja, preporod je imao tek neznatnih odraza. Austrija je svuda gdje je došla u 19. stoljeću računala s nacijom koja će prihvatiti stečevine i ideje jozefinizma, ona je bila najuspješnija u Češkoj, Poljskoj, Mađarskoj, Hrvatskoj, ali manje u zemljama napučenim Talijanima koji su imali duhovno težište izvan granica Carevine, a tako i u Bukovini.

U rubrici o narodno-gospodarskom životu (Volkswirtschaftliches Leben) je Anton Zachar napisao prilog o poljodjelstvu i stočarstvu kao Landwirtschaft und Viehzucht (459-485). Bukovina je bila poljoprivredna zemlja sa 74.71% seljaka, 51.05% obrađene zemlje. Kad je Austrija stekla Bukovinu zemlja je bila pretežito pokrivena šumama, obrađena zemlja bila je u rukama bojara, manastira i episkopa, seljaci su bili zakupnici i podložni sudbenosti zemljoposjednika što je u Carevini nastojao ukinuti Josip II., nije uspio, ali je to postupno ukinuto u 19. stoljeću. Poljoprivreda je ojačala kad su u zemlju došli naseljenici, crkvene zemlje prešle su

209
VDG JAHRBUCH 2006

pod državnu upravu, osnovana je c. k. ergela u Radautzu. Doseljeni njemački kolonisti trebali su osnovati ogledna imanja što nije posve uspjelo u Bukovini za razliku od mnogih drugih austrijskih zemalja. Pa ipak, drveni plug je nestao, uvele su se kulture krumpira, raži, kukuruza, zobi i ječma, krumpir se proširio osobito u godinama oskudice 1812.-1816., tropoljni sustav se postupno napuštao. Ovaj napredak vodio je generalni inspektor ergela i remontnih poduzeća domaršal grof Heinrich Hordegg koji je iz Mađarske doveo gospodarskog ravnatelja Gottfrieda von Asbótha, koji je napustio tropoljni sustav, doveo vojsku da krči šume, isušuje močvare, uveo je bolja podolska goveda, unaprijedio voćarstvo. Kmetstvo je ukinuto 1848. što je dovelo do teškoća jer poslije ukidanja tlake nitko više nije htio raditi. Bukovinska tradicija i austrijski etatizam nisu razvile poslovni duh, a seljaci oslobođeni od kmetstva i tlake proizvodili su samo ono što im je trebalo. Sad su veleposjednici počeli dovoditi radnike iz Galicije. Međutim razvitak poljodjelstva kočio je nedostatak kapitala pa je oskudna bila proizvodnja žitarica, a više je bilo krmnih biljaka za stoku koja se uvozila iz Rusije. Na taj način dobivao se gnoj za obrađenu zemlju.

Gospodarski napredak bio je dakle program nove austrijske vlasti koji su nosili doseljenici i državne, točnije vojne strukture, ne domaći ljudi, a seljaci su bili sumnjičavi prema svakoj novotariji, osobito ako je potjecala od veleposjednika. Međutim, jedino su zemljoposjednici imali inicijativu i obrazovanje da počnu s napretkom.

Poslije opijenosti oslobođenjem kmetova seljacima je ipak malo po malo postalo jasno da moraju raditi i proizvoditi u kapitalističkim uvjetima. To nije bilo ni lako, došle su godine nerodice 1866.-1868. i seljaci su se zaduživali, ali su uočili potrebu za boljim poljodjelskim oruđem i gnojivom, vlast je poslala na selo putujuće učitelje, osnovane su i srednje poljodjelske škole. Sve to ipak nije dovelo do znatnijeg napretka jer su ga kočile tradicija i mentalitet seljaka, a k tome i nedostatak zajmovnog kapitala.

Najveći zemljoposjednik bio je vjerski fond, dakle zemlja u vlasništvu manastira i episkopa kojom je sada upravljala država. Većina tih posjeda imala je 400 – 500 ha., rjeđe 1000-1200. Dobar i napredan bio je zemljoposjed doseljenih Nijemaca. Seljaci su bili protiv komasacije. Gnojiva je nedostajalo, ali ga je više bilo na

veleposjedima. Razvila se proizvodnja žeste, od koje je ostajalo krmiva za stoku. Strojna obrada zemlje bila je u povojima, autor je opisao plug kakav je bio u upotrebi u Bukovini, pa njemački tip ralice i mane tih oruđa. Jedina poljodjelska industrija bila je proizvodnja žeste, bilo je 37 tvornica žeste.

Domaća rasa konja bila je dobra za vuču i jahanje, ali su seljački konji bili maleni i loše hranjeni. Brdski huzulski konji bili su istočnjačkog porijekla, skromni i izdržljivi. Govedarstvo je unaprijeđeno uvozom podolskih goveda s dugim rogovima. Razlike između uzgoja malih seljaka i veleposjednika postupno su se smanjivale jer su seljaci opažalo da tržište pravi uzgoj žitarica nerentabilnim, a govedarstvo rentabilnim. Povećavao se i broj svinja, ali je ribarstvo ostajalo na niskom stupnju.

210

VDG JAHRBUCH 2006

Vincenz Ekl napisao je prilog o šumarstvu kao Forstwirtschaft (str. 485-502). Godine 1854. počela je katastarska izmjera šumskih površina, 1859. i 1874. ukinuti su tereti i služnosti, ali je ipak ostalo mnogo prašuma u kojima nije bilo moguće provesti masovnu izmjeru. Prve uredbe o šumarstvu donesene su 1776, pa 1818. i 1838. Došli su školovani šumari, počela je proizvodnja potaše. Godine 1816. i 1820. počeo je izvoz drva rijekama što nije uspjelo zbog neuređenog šumarstva u Rumunjskoj. Godine 1816. pojavila se i prva pilana na vodeni pogon na rijeci Czermosz. Krajem stoljeća bilo je već 31 parnih i 123 vodenih pilana. Godine 1866. počela je gradnja željezničke pruge Lwow-Czernowitz-Jassy. Sve ovo uništilo je stari obrt Huzula koji su sjekli šumu i proizvodili splavi. Šume su davale mogućnosti ispaše za stoku, iskorištavala se kora, razvijao se lov, kamenarstvo, proizvodili su se jarboli. Izvoz je tekao riječnim putem u Rusiju i Rumunjsku. Prve brane sagrađene su 1868. Onda su se počele graditi i šumske željeznice zbog iskorištavanja šuma.

Friedrich Kleinwächter napisao je prilog o rudarstvu i metalurgiji kao Bergbau und Hüttenwesen (str. 502-515). Rudarstvo je počelo 1777. kad je osnovana c. k. Schurfcomission koja je geološki ispitala zemlju i otkrila ležišta mangana, bakra i soli. Sve je došlo pod državnu upravu. Poboljšavanje je počelo oko 1848. Solari su dobivali plaću, a za slučaj bolesti dio plaće i liječničku pomoć. Kad su poslije 40 godina rada stekli pravo na mirovinu dobili bi 7/10 plaće. Vjerski fond posjedovao je neke metalurške peći koje je 1796. kupio Anton Manz von Mariensee. On je 1823. otkrio znatna ležišta bakra i ostvario znatnu dobit, ali su njegovi nasljednici u drugoj polovici stoljeća zapali u teškoće pa su uzeli za upravitelja c. k. nadrudarskog savjetnika Bruna Waltera koji je dobro proizvodio mangan. PO njegovoj smrti upravitelj je postao c. k. nadrudarski upravitelj vitez von Krasuski. Tada su počela trvenja s vjerskim fondom koji je bio vlasnik.

Prilog o zanatstvu, industriji, trgovini i prometu napisao je Hubert Wiglitzky kao Gewerbe, Industrie, Handel und Verkehr (str. 515-531). Prve vijesti o trgovini potječu iz 12. stoljeća Tada su vojvode pogodovali trgovini, osobito Alexander Dobri. Romi su bili zlatari, mlinari i lončari. Židovi su se počeli useljavati u 14. stoljeću. Bavili su se proizvodnjom alkoholnih pića. Osmanska vlast donijela je nazadovanje poljodjelstva i trgovine, koja je sada bila u rukama Židova i Armenaca. Austrija i njemački useljenici donijeli su napredak, Nijemci su bili dimnjačari, urari, proizvodili su pivu, gradili mlinove, Romi su se bavili zanatima, ali je razvitak trgovine kočilo nedostajanje putova. Godine 1814. sagrađena je i prva cesta, bila je to Franzenstrasse. Ustrojena je poštanska služba prema preporukama generala Splényi. Oskudnost putova nije dopuštala iskorištavanje šuma. Austrija je ipak uvela zapadnu uljudbu pa su tako nastale nove industrije, suvremena proizvodnja alkoholnih pića, tov goveda, pilane, od 1814. razvijalo se i rudarstvo, gradile su se ceste, do 1860. sagrađeno je 1683 km. cesta. Jačala je trgovina koju sada nisu vodili samo Armenci, osnovana je trgovinska i zanatska komora, razvijala se privatna inicijativa. Austro-rumunjski carinski rat 1876. doveo je do zastoja, a onda je osnovan muzej zanatstva, stručna knjižnica,

211

VDG JAHRBUCH 2006

industrija robe iz kovine, kamena, porculana itd. Razvijala se metalurgija, trgovina, ali je i njih kočila oskudnost kapitala i visoke kamatne stope na zajmove.

pa ipak, izgrađene su šumske željeznice, osuvremenjena je pošta, uveden je brzotjav, nastale su i lječilišta s kojima je počeo razvitak turizma.

Austrija je uvela zapadnu uljudbu u Bukovinu i zapadno gospodarstvo. Taj napredak spominjao se u slangu austrijskih upravnih i poslovnih krugova kao die Cultur nach dem Osten zu tragen pa je ovaj termin upotrebljavan npr. u hrvatskom časopisu Vienac pejorativno, pisalo se o njemačkim kulturtregerima. Pa ipak, baš u Bukovini koja je krajem 18. stoljeća bez dvojbe bila najzaostalija zemlja tadašnje Austro-Ugarske najjasnije se vidi taj napredak i osuvremenjenje i njegovi rezultati. Uspjeh je svakako bio ograničen zbog nedostajanja kapitala i feudalnih tradicija, ali i dobro vidljiv.

Napredak je tekao u dva razdoblja. Prvo razdoblje od 1775. do 1848. donijelo je osuvremenjivanje uprave u smislu jozefinskih načela. Ono nije teklo bez teškoća i teklo je sporo. U drugom razdoblju, a to je bilo doba Franje Josipa došlo je do osuvremenjenja gospodarstva, industrijalizacije poljodjelstva, uključivanje Bukovine u zapadnu kapitalističku proizvodnju. Tad je došlo i do početne industrijalizacije.

Za razliku od Češke, Mađarske i austrijskih grofovija u Bukovini se ne opaža inicijativa velikaša, ali se u Bukovini opaža jasnije nego drugdje austrijski model osuvremenjenja koji je tekao na državnu inicijativu, u Bukovini je kao i u Bosni napredak vodila baš vojska. To je bilo različito od zapadnoeuropskog modela gdje je napredak tekao na inicijativu privatnih poduzetnika.

Die Bu ko wi na ein Be i spiel des hab sbur gi schen sta at li chen Unter neh mer tums

Bukowina war ein Land, das die Habsburger 1775. zu einer reformwilligen Zeit erworben haben. Es war ein sehr zurückgebliebenes Land, das zum größten Teil von dichten Wäldern bedeckt war. Eine intelligente Schicht und eine Schicht von aufgeklärten grundbesitzenden Aristokraten fehlte zur Gänze. Ein Fortschritt war nur durch staatliche Initiative möglich. Der Hof nahm das Risiko an sich und der Anstoß zur Modernisierung geschah durch das Wirken des Heeres, das Strassen anlegte und die Wälder rodete. Es war ein Erfolg – in keinem anderen Land der Monarchie war der Fortschritt so eindrucksvoll, nirgends war die Entwicklung so rasch und erfolgreich, wie in der Bukowina.

Bukowina wurde doch nicht zur Nation, weil die Bevölkerung mehrsprachig war und weil sie sich zu verschiedenen Religionen bekannte. Ähnliches geschah auch in Bosnien.

212

VDG JAHRBUCH 2006

dr. sc. Stanko PIPLOVIĆ

Posjet cara Franje Josipa I. Dalmaciji 1875. godine

Nakon kratkotrajne francuske uprave, odlukom Berlinskog kongresa Dalmacija je 1815. godine ušla u sastav Austrijske monarhije. Ostala je tako kao posebna kraljevina gotovo čitavo XIX. stoljeće pa do završetka Prvog svjetskog rata. U tijeku tih stotinjak godina pokrajinu je posjetilo više članova carske kuće i sami suvereni. U svibnju 1818. doputovao je Dalmaciju car Franjo I. Bio je i u Splitu. Naredio je da se dotrajali srednjovjekovni zvonik katedrale popravi o trošku vlade. Njegovo upoznavanje sa značajnim arheološkim ostacima antičke Salone u današnjem Solinu rezultiralo su osnivanjem Muzeja starina u Splitu. Posjetio je i Trogir gdje je bio gost biskupa Antuna Pinellija i primio predstavnike građanstva i seljake iz okolice.

Od posjeta stranih vladara zanimljiv je bio onaj saskog kralja Friedricha Augusta II. 1838. godine. Kralj je bio ljubitelj i promicatelj prirodnih znanosti pa je proputovao Istru, Dalmaciju i Crnu Goru da upozna tamošnji biljni svijet i prikupi

neobične uzorke.² Brat cara Franje Josipa I. nadvojvoda Ferdinand Maximilian bio je zapovjednik ratne mornarice. Boravio je u Milanu i Trstu gdje je na rtu Miramare sagradio dvorac. Godine 1859. ratni brod "Triton" usidren kod otočića Lokruma pred Dubrovnikom je eksplodirao. Maximilian je pohitao na mjesto nesreće. Tom prilikom posjetio je otočić na kojemu je podigao križ poginulim mornarima. Očarala ga je ljepota otoka pa ga je otkupio i uređio kao mjesto za odmor. Stari samostan je preuređio u ljetnikovac, a čitav vanjski prostor ispresijecao šetnicama i zasadio egzotičnim biljem. Kasniji vlasnik otoka bio je carev sin prijestolonasljednik Rudolf koji je tamo češće boravio sa suprugom Stefanijom, a završio tragičnom smrću u dvorcu Maerlingu.³ Nadvojvotkinja Maria Josefa supruga nadvojvode Otta sinovca cara Franje Josipa i majka zadnjeg austrijskog cara Karla I., prvih je godina XX. stoljeća u više VDG JAHRBUCH 2006

213

Car Franjo Josip I.

¹Neda Anzulović: *O historijatu gradnje arheološkog muzeja u Splitu*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split LXXV/ 1981. 164.

²Bartolomeo Biasoletto: *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell' anno 1838. della maesta del re Federico Augusto di Sasonia nell' Istria, Dalmazia e Montenegro*. Trst 1841.

³Stanko Piplović: *Lokrum kao mjesto ladanja*. Dubrovnik, Dubrovnik 2002, br. 1-2, 215-220. – Stanko Piplović: *visoki časnici austrijske ratne mornarice*. Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice, Osijek 2003. br. X., 22-23. navrata boravila u Dalmaciji. Zanimala se za narodnu umjetnost toga kraja koja je nestajala razvojem industrijske proizvodnje. Posebno se zalagala za očuvanje čipkarskog obrta pa je organizirala tečaje za djevojke po mjestima, predavanja, izložbe i prodaju rukotvorina u visokim krugovima u Beču. Time ga je ne samo propagirala, već i pomagala gospodarsko stanje pučanstva.⁴

Nadvojvoda prijestolonasljednik Franz Ferdinand koji je ubijen u Sarajevu 1818. godine zalagao se za očuvanje kulturnog nasljeđa Dalmacije. Godine 1909. zajedno sa suprugom Sofijom Hohemberg putovao je privatno jahtom "Miramare" jadranskom obalom. Bili su u Omišu, Splitu, Dubrovniku i Trogiru. Na 6. srpnja 1909. godine stigli su u Makarsku i posjetili franjevački samostan koji se upravo obnavljao pa je prijetila opasnost od radikalnih promjena na čitavom sklopu. Posebno je volio Trogir pa je svojim autoritetom intervenirao kod naumljenog rušenja venecijanske tvrđave Kamrlengo radi izgradnje duhanske stanice i prilikom podizanja zgrade novog kotarskog suda na obali, jer je smatrao da projekt ne odgovara srednjovjekovnom ambijentu grada.⁵ Car Franjo Josip I. imenovao je Ferdinanda u siječnju 1910. zaštitnikom Središnjeg povjerenstva za istraživanje i zaštitu umjetničkih i povijesnih spomenika u Beču.

POSJETE FRANJE JOSIPA I.

Najpoznatija je ostala posjeta austrijskog cara i dalmatinskog kralja Franje Josipa I. Dalmaciji 1875. godine u vremenu od 10. travnja do 12. svibnja. Suveren je htio osobno upoznati gospodarske, kulturne i prosvjetne prilike u toj dalekoj i

214

VDG JAHRBUCH 2006

Car ska jah ta "Mi ra ma re"

⁴Stanko Piplović: *Nadvojvodkinja Marija Josefa zaštitnica narodne umjetnosti u Dalmaciji*. Ethnologica dalmatica, Split 2000. vol 9, 139-148.

⁵Stanko Piplović: *Graditeljstvo Trogira u 19. stoljeću*. Split 1996. 95 i 104. – *Dalmatinske vijesti*. Smotra Dalmatinska (dalje SD), Zadar 10. VII. 1909. 2.

siromašnoj zemlji monarhije. Dalmacija se u to vrijeme protezala uz istočnu obalu Jadranskog mora od otoka Raba pa je obuhvaćala i cijelo današnje Crnogorsko primorje preko Boke sve do Bara. U njoj je tada živjelo 443 000 stanovnika. Sastojala se od 12 političkih kotara i 80 općina. Glavni grad bio je Zadar.

Po programu kralj se uputio 1. travnja ujutro iz Beča preko Ljubljane u Trst gdje je prisustvovao otkriću spomenika svom bratu nadvojvodi Ferdinandu Maximilianu. Napravio je izlet u Goricu i proslijedio u Veneciju. Tamo je stigao 5. travnja i sreo se s talijanskim kraljem Viktorijem Emanuelom II. Dana 7. travnja otplovio je za Pulu. Odatle je proslijedio za Dalmaciju.⁶ Doček u pojedinim gradovima i općinama bio je unaprijed detaljno propisan. U dopisima vlasti je navedeno da pozdravni govori upućeni caru moraju biti kratki, jasni i unaprijed pismeno dostavljeni. Mogu ih držati samo osobe određenog društvenog položaja. Međutim, društvima i pojedincima nije uskraćena mogućnost prijema u privatnu audijenciju. Svaka općina je bila dužna na vrijeme dostaviti svoj program dočeka.

Car je isplovio rano ujutro iz ratne luke Pule jahtom "Miramare". To je bio novi željezni brod dužine 82 metra, sagrađen 1872. godine u Londonu. Pogon mu je bio na paru preko bočnih kotača. Naoružan je bio s dva topa kalibra 7 cm. Imao je više bogato namještenih salona, soba i radnih prostorija.⁷ U pratnji su mu bili transportni brod "Gargano" i jahta "Fantasia".

U carevoj sviti je bilo oko 60 osoba: pobočnici, članovi vojničke i kabinetske pisarne, Ureda dvorskog nadvornika, mornarički časnici, sveučilišni profesori i posluga. Među njima su bili generali Mondel i Beck i viceadmiral Pöck. Uz njega je bio Dalmatinski namjesnik i general topništva barun Gavriilo Rodić sa svojim stožerom. Taj sposobni i zaslužni vojnik kao državni funkcioner brinuo se za napredak povjerene mu zemlje pa je bio obljubljen u narodu. Na putu su se caru priključili lokalni uglednici. Svuda su ga dočekivale mase oduševljenog naroda uz velike ceremonijale, okićene ulice, gruvanje topova i vatromete. Program posjete bio je opsežan uz primanja dužnosnika i uglednika, obilazke gradova i sela njihovih ustanova, škola, crkava i spomenika. Radin i predan obvezama kakav je bio, car je za čitavog napornog obilaznja od preko mjesec dana ustajao u zoru s prvim zrakama sunca, ali je i rano odlazio na spavanje. Putovalo se dugo morem, kočijama, ali i na konjima i pješice po lošim putovima i vremenu. Uvjeti smještaja bili su skromni uglavnom kod bogatijih privatnika pošto tada još nisu postojali hoteli po mjestima. Pored brojnih prijmova, ručaka, obilazaka ustanova, vojarna i sirotišta, cijelo vrijeme se intenzivno i uredno bavio i državnim poslovima.

215

VDG JAHRBUCH 2006

«Cesare Garimberti: Diario storico del viaggio S. M. I. e R. Ap. Francesco Giuseppe I. Imperatore d' Austria, Re d' Ungheria ecc. ecc. a Trieste, Gorizia, Venezia, in Istria, in Dalmazia ed al Fiume nei mesi di aprile e Maggio del 1875. Zadar 1877. 9- 183

⁷Jahta je imala 1830 tona deplasmana, snagu motora 2000-2500. KS. Posada je brojila 159 ljudi. Rekonstruirana je 1893. godine, a 1897. putovala je na Kanarsko otočje. Kasnije je bila u pričuvu. Za prvog svjetskog rata služila je kao bolnički brod. Izrezali su je Talijani 1920. godine. Dario Petković: *Ratna mornarica Austro ugarske mornarice*. Pula 2004. 93 i 224. – U srpnju 1909. Frane Ferdinand sa suprugom kneginjom Hohenberg plovio je jahtom "Miramar" duž jadranske obale. *N. V. nadvojvoda Franjo Ferdinando*. SD 10. VII. 1909. 2.

Car je najprije posjetio Zadar - glavni grad pokrajine. Stigao je jahtom 10. travnja. U luci se nalazilo stotine svečano okićenih lađa, a među njima oklopnjača "Kaiser", fregata "Graf Radetzky", korvete "Frundsberg" i topovnjača "Nautilus". Njima su se pridružili "Fantasia" i "Gargano".⁸ Dočekalo ga je mnoštvo naroda iz grada i okolice uz pucnjavu topova. Pozdravili su ga biranim riječima barun Rodić i načelnik Niko Trigari. Pred katedralom zaželio mu je dobrodošlicu nadbiskup Maupas. Primio je predstavnike ustanova, svećenstva, vojske i konzulata, među njima predsjednika Dalmatinskog sabora Stjepana Ljubišu s članovima Zemaljskog odbora. Tu je ostao do 15. travnja. Rezidencija mu je bila u namjesničkoj palači, nekadašnjem sjedištu venecijanskih generalnih providura Dalmacije. Odatle je odlazio u obilazak okolnih otoka na Rab i Pag 13. travnja, unutrašnjost kočijama do Benkovca i Obrovca idućeg dana. Slijedila je plovidba morem u Šibenik iz kojega se 17. travnja otputovao Skradin, pa dalje produžilo na vodopad Krke, u Kistanje i u Knin. Na 18. travnja su bili u Vrlici, već tada poznatoj po ljekovitim vodama. Tu su mnogi članovi pratnje kupovali narodne čilime zbog

216

VDG JAHRBUCH 2006

Iskrca van je u Za dru 10. trav nja

⁸Podatke o tim brodovima vidjeti: *Elenco dei bastimenti da guerra e mercantili della monarchia Austro-ungarica e dei loro segnali distintivi*. Anuario marittimo per l' anno 1877. Trst 1877. III- IV. i 1891. II. – Karl Gogg: *Osterreichs Kriegsmarine 1848- 1918*. Salzburg, Stuttgart 1967. 79.

kojih je taj kraj bio na glasu. U Sinju je priređeno viteško natjecanje Alka koje se inače držalo na carev rođendan. Ujutro 19. travnja car i pratnja su napustili Sinj pa su se preko Muća, Drniša i Siverića, gdje su razgledali rudnik ugljena vratili u Šibenik. Na 20. travnja svita se uputila jahtom do Trogira, a odatle produžila kočijama do Splita. Tu je podignut veliki slavoluk. Idućeg dana, uz ostale brojne obveze car je posjetio ruševine antičke Salone u današnjem Solinu. Na 23. travnja su organizirani posjeti na Brač i to Supetru i Postirama, zatim se prosljedilo u Omiš i Makarsku. Uvečer kasno vratili su se u Split. Dana 24. travnja posjetili su i ostala važnija mjesta srednje Dalmacije. Išlo se preko Klisa, Imotskog Vrgorca, Opuzena u Metković gdje se stiglo 26. travnja. Produžilo se preko Slanog, Stona i došlo u Dubrovnik 29. travnja.

Tu je car ostao 1. svibnja, a poseban je događaj bio posjet otočiću Lokrumu i

Trstenom gdje je suveren sa zanimanjem razgledao arboretum s egzotičnim biljem i velike stoljetne platane. Ujutro 2. svibnja proslijedio je za Kotor. Prošao je pored Cavtata gdje je u tu svrhu proširen put rušenjem dijela antičkog akvedukta Vodovađa -Cavtat. Radilo se o dionici u neposrednoj blizini Epidaura. Tu je kanal bio podignut na lukovima čiji je zadnji stup tada uklonjen.⁹

217

VDG JAHRBUCH 2006

Ulaz u ši ben sku luku 1875. go di ne

⁹ Arthur John Evans: *Antiquarian, Researches in Illyricum*. Westminster 1883. svezak II, 10 -13. -Liljana Kovačić: *Antički vodovod Vodovađa – Cavtat*. Zbornik dubrovačkih muzeja, Dubrovnik 2004. sv. I 333-335.

U Kotor je stigao istog dana poslijepodne. Tu su ga dočekali članovi gradske uprave, mnoštvo naroda, vojna glazba i počasna satnija. Uz slavluk je stajala Garda u narodnoj nošnji pod oružjem. Idućeg dana primio je crnogorskog kneza Nikolu Petrovića. Poslijepodne su obojica prisustvovali kolu mornarice, a uvečer uživali u velikoj rasvjeti. Zatim je otišao do Meljina, bio na otoku Lastovu otputovao sve do Budve, svratio 6. svibnja u Risan i Perast. Zatim je proslijedio u Krivošije i Dragalj gdje je stigao 8. svibnja te proslijedio u Hercegnovi. Odatle je počeo povratak uz posjetu Cavtatu i izlet na otok Mljet pa kroz Orebić na poluotoku Pelješcu preko mora u grad Korčulu gdje je stigao 10. svibnja. Na primjeru Korčule može se ilustrirati kako se posjeta u pojedinim mjestima pripremala i odvijala pošto je za to sačuvano više dokumenata. I taj je grad cara svečano dočekao i za tu priliku bio uređen. Čak su uklonjeni i neki ostaci gradskih zidina. Gradonačelnik Rafo Arneri uputio je 11. ožujka proglas stanovnicima kojim je najavio carev dolazak 8. svibnja, ali je kasnije pomaknut za jedan dan. Njemu je u to vrijeme upućeno više službenih dopisa o protokolarnim pojedinostima.

Iskrcavanje je predviđeno na zapadnoj obali. Na doček i prijem su pozvani članovi Općinskog vijeća te mnogi mjesni uglednici. Za tu prigodu naručena je i limena glazba iz Trogira. U programu je predviđeno pokazati ono što je karakteristično za Korčulu uz mogućnost carevog posjeta franjevačkom samostanu na obližnjem otočiću Badiji i otočiću Vrniku gdje su bili poznati kamenolomi. Navečer se

218

VDG JAHRBUCH 2006

Su sret s ca rem na Pol ja ni u Ši be ni ku 16. trav nja

pripremala bakljada i vatromet kod crkvice sv. Nikole. Izvedena je stara igra Moreške na obali i bila je večera.¹⁰

Prigodom posjeta Korčuli, kao što je to činio i u drugim mjestima, car je izdašno novčano pomogao ustanove i društva. udijelio je društvu brodograditelja Banci sv. Josipa 100 forinta, Realnoj gimnaziji 200, siromasima 100 i Dominikanskom samostanu 300 forinta. Najveći je iznos od 10.000 forinta dodijelio je Općini preko banke sv. Josipa za popravak obale lučice u Uvali uš nedaleko istočno od grada.. Put morem je nastavljen 11. svibnja ujutro preko Trpnja na poluotoku Pelješcu na otok Hvar. Tu je car najprije posjetio Jelsu. Iako se u tom mjestu zadržao svega jedan i pol sata, karakterističan na koji način mu je iskazivana dobrodošlica. Čitavo mjesto je bilo okićeno zelenilom i zastavama, a luka puna brodica. Za susret je podignut veliki šator. Pozdravio ga je načelnik Nikola Duboković biranim riječima na što se car zahvalio. Sve to je bilo popraćeno radosnim uzvicima naroda. Odatle se car, praćen mjesnim uglednicima, uputio do Općinskog doma. Išao je niz obalu s čije su obje strane bili poredani žandari. Šest djevojaka obučenih u bijelo sipale su pred njegove noge cvijeće. Kod općinskog ureda ozidan je slavluk. Uz njega su stajali općinski vijećnici Sućurja te glavari Bogomolja i Gdinja u narodnim

219

VDG JAHRBUCH 2006

Split - po gled s Mar ja na

¹⁰ Alena Fazinić: *Crnice iz korčulanske prošlosti*. Godišnjak grada Korčule, Korčula 1997. br. 2, 112- 113. Franko Oreb: *Posjet austrijskog cara Franja Josipa I. Orebiću i Korčuli ljeta Gospodnjeg 1875*. Godišnjak grada Korčule, Korčula 2005. br. 10. - *Domaće vijesti*. Narodni list, Zadar 22. V. i 16. VI. 1875. 3.

nošnjama.. U Domu je car primio svećenstvo na čelu sa župnikom Gamulinom, poklonili su mu se vijećnici susjednih mjesta s kojima se zadržao u razgovoru zanimajući se za mjesne prilike. Car je zatim bio u crkvi i školi gdje su učenici odgovarali građivo.¹¹ Istog dana bio je u Starigradu i Milni. Proslijedio je u Hvar. Za tu priliku uređen je grad . Uz ostalo, porušena je klaonica s mesnicom, jer se nalazila u samom središtu grada kod pročelja arsenala. Njen položaj na obali

smetao je prometu, a bio je i neprikladan sa zdravstvenog stajališta.¹² Smetala je i ceremonijalu dočeka. Nakon obilaska ureda i ustanova car je otišao u Cursalon, nekadašnju Ložu renesansno djelo arhitekta Michela Sammichelija iz Verone. Tu je priređena prigodna izložba koralja, spužva i ribarskih alata.

Na kraju, ujutro 12. svibnja otplovio je iz Hvara na otok Vis. Car je najprije razgledao mjesto gdje se 1866. godine odigrala čuvena pomorska bitka u kojoj su Austrijanci pod zapovjedništvom admirala Wilhelma Tegetthoffa pobijedili nadmoćnu talijansku flotu. Iskrcao se nakratko u Komiži, a zatim proslijedio u Vis gdje je položio lovorov vijenac na spomenik palim pomorcima na groblju, posjetio javne urede i škole. To je bilo zadnje mjesto na putovanju. Franjo Josip I. tu je na kraju primio članove Zemaljskog odbora, izaslanstvo grada Zadra na čelu s

220

VDG JAHRBUCH 2006

Do la zak u Split 20. travnja

¹¹ Kronika kapetana Nike Dubokovića. Split 1998. 101- 103 i 106- 107

¹² Joško Kovačić: *Uz prošlost hvarske pjace*. Grada i prilozi za povijest Dalmacije. Split 1997. sv. 13. 75-76.

načelnikom Trigarijem, a zatim 58 načelnika svih općina Dalmacije od Raba do Kotora. Poslijepodne je isplovio praćen mnoštvom oduševljenog naroda. Odatle se vratio u Beč.

Za vrijeme boravka u Dalmaciji car je dodijelio brojne novčane poklone siromasima, dobrotvornim ustanovama, i blagajnama uzajamne potpore. Dao je doprinose za obnovu crkava i samostana, gradnju njihovih zvonika i oltara te opremanje. Podario je izraelsko društvo u Dubrovniku za gradnju groblja. Pomogao je rješavanje vodoopskrbe, gradnju bunara i uređenje trgova. Darovao je glazbena, poljodjelska, uljarska, radnička i streljačka društva, posebno Pomorsko društvo u Kotoru.

Susreo se s mnogim uglednicima i izaslanstvima općina. Unaprijedio je brojne dužnosnike i istaknute osobe. Člana gospodske kuće Carevinskog vijeća, grofa Jurja Savinu u Dubrovniku je počastio naslovom tajnog savjetnika, višeg financijskog vijećnika u Zadru Antu Smirića naslovom dvorskog savjetnika, a kotarskog poglavara u Šibeniku Juru Lanovu imenovao je namjesničkim savjetnikom. Posjedniku u Metkoviću Filipu Dominikoviću, ravnatelju pošta u Zadru Šimi Kurinaldu, posjedniku u Skradinu Ivanu Marasoviću, profesoru u Zadru Dinku Marcocchiji i carskom savjetniku u Zadru Petru Tomšiću dodijelio je plemstvo, Podijelio je veliki broj odlikovanja. Tajnom savjetniku zadarskom

221

VDG JAHRBUCH 2006

Car obi la zi ve li ke pla ta ne u Trste nom

biskupu Petru Dujmu Maupasu uručio je Red gvozdene krune prvog reda, a splitskom biskupu Marku Kalogeri Križ reda Leopoldovog. Na 1. svibnja primio je u Dubrovniku na oproštajni razgovor tursko izaslanstvo. Zatim je 3. svibnja došao u Kotor crnogorski knez pozdraviti cara.

Među 25 osoba koje su primile Viteški križ Franje Josipa I. bio je i jelšanski načelnik Duboković. To je car učinio pismom 29. svibnja. Oko prvog kolovoza prispjelo je odlikovanje u Hvar. Kotarski poglavar Bortolotti je obavijestio načelnika da ga dođe preuzeti. Kada se to dočulo u Jelsi, mještani su poslali predstavnike zamoliti da bi poglavar došao k njima uručiti priznanje. Sve je bilo spremno 14. kolovoza. Na trgu pred Općinom i čitaonicom postavljeni su slavoluci. Poslijepodne stigao je kotarski poglavar s glazbom koja je svirala pred načelnikovom kućom i po mjestu. Svečanost je bila idućeg dana. Kuće su bile okićene, u mjesto su dohrlili stanovnici svih okolnih mjesta. Uz prigodne riječi križ je predan načelniku u općinskoj zgradi. Zatim su se svečar i uzvanici praćeni brojnim pukom uputili u crkvu na misu, a potom kod načelnika na ručak. Navečer je upriličen vatromet i ples u čitaonici.

Novine, a posebno zadarski "Narodni list", pa splitski "L'avvenire", zagrebački "Obzor", bečke novine "Neue Wiener Abendblatt", "Neue Wiener Tagblatt", "Wiener Entrablatt" i "Neue freie Presse" detaljno su izvještavale o carevom kretanju. Tom događaju posvećene su i bogate prigodne publikacije. Tiskana je i posebna knjiga "Povjestni dnevnik" uvezana u svilu s brojnim crtežima.¹³ One su

222

VDG JAHRBUCH 2006

Izgled Du brov ni ka u vri je me ca re vog po sje ta

¹³ U pripremi knjige tiskan je ilustrirani letak na četiri stranice kojim se pozivalo građane na pretplatu. Puni naslov knjige je " Povjestni dnevnik o putovanju Nj. C. i Kr. Ap. Vel. Franja Josipa I. Cara Austrije, Kralja također opširno opisivala Dalmaciju, njenu prošlost, znamenitosti, krajeve, ustrojstvo uprave, kulturu, umjetnost i istaknute osobe.¹⁴ Na putovanju su cara pratili zadarski fotografi Nikola Andrović ljekarnik i Josip Marko Goldstein koji su u Zadru 1876. godine izdali "Album svjetloisni s' opisovanjem putovanja Nj. Vel. cesara kralia Franje Josipa I. kroz Dalmaciju godine 1875." s 24 velike fotografije s prikazom mjesta i svečanosti u pojedinim gradovima.¹⁵ Spjevane su brojne ode u čast vladara.

Narod je svuda s oduševljenjem dočekivao cara i tada su mu prikazivani običaji i nošnje pojedinih krajeva. U Zadru na ravnici odigrano je narodno kolo, u Šibeniku narodni pir, u Sinju je priređena alkarska trka, a u Kotoru je bratovština mornara odigrala stari ples svetog Tripuna. Pokazane su mu prirodne ljepote zemlje, spomenici i gospodarski objekti.

223

VDG JAHRBUCH 2006

Do la zak u Du brov nik 27. trav nja

Ugarske itd. itd. po Kraljevini Dalmaciji u mjesecima Travnja i Svibnja 1875." Izdavač i tiskara Vitaliani i Janković, Zadar 1878. Knjiga je tiskana i na talijanskom jeziku.

¹⁴ Nav. dj. u bilj. 4.

¹⁵ Album se sastoji od 24 velike fotografije i po list teksta uz svaku na talijanskom, hrvatskom i njemačkom jeziku umetnuto u posebnim kopertinama Štampar je u tipografiji Spiridone Artale u Zadru. Pretplata se primala kod knjižare Guglielmo Schmidt u Zadru. U Splitu se čuvaju tri primjeka: Arheološkom muzeju, Sveučilišnoj knjižnici i Državnom arhivu. Ovaj zadnji pripadao je grofu Antoniju Fanfogno iz Trogira. Ni jedan nije cjelovit.

Kraljevom putovanju u Dalmaciju u našoj se historiografiji nije pridavala onolika važnost koja mu pripada. Svakako je jedan od razloga što je Franjo Josip želio osobno upoznati tu pokrajinu. Očekivanja o trajnijem unutrašnjem unapređivanju uprave i gospodarstva zemlje uglavnom se nisu ispunila, bar ne u dogledno vrijeme. Međutim, osnovni povod je zasigurno bio dublji, politički. Na Balkanu su nastala previranja vezana za pogoršanje agrarnih odnosa u susjednoj Bosni i Hercegovini. Uvođenje čiflijskog sustava izazvalo je veliko nezadovoljstvo u toj zemlji. S druge strane jačala je težnja balkanskih naroda za slobodom. Tursko carstvo je sve više slabilo, a europske zemlje pokazivale veliki interes za to područje i nastojale ga potisnuti. Upravo je 1875. došlo do ustanka u Hercegovini koji se proširio na Bosansku Krajinu. U nastavku su se u sukobe umiješale Srbija i Crna Gora, a zatim je zaratila i Rusija. To je konačno 1878. godine dovelo do priznanja prava od strane europskih velesila Austro-ugarskoj da zaposjedne Bosanski vilajet i osigura mu autonomiju od Carigrada. U tim previranjima geografski i strateški položaj Dalmacije je bio važan. Ta je zemlja bila isturena na krajnji istok države u pravcu turbulentnog područja. Car Franjo Josip je svakako htio pripremiti susjednu Dalmaciju za događaje prodiranja na istok. Krivošijski ustanak 1869. bila je ozbiljna opomena na poteškoće koje bi pri tome mogle proisteći iz neraspoloženja naroda. Konkretni korak u pravcu okupacije je bila gradnja tzv. Rodičeve ceste od Makarske preko Biokova k unutrašnjosti. Formalno se napravila za povezivanje grada i susjednih otoka sa zaleđem, a stvarno je imala vojnu svrhu. Tuda je austrijska vojska ušla u Hercegovinu prilikom njene okupacije.¹⁶

224

VDG JAHRBUCH 2006

Po gled na Ko tor

¹⁶ Stanko Piplović: *Cesta baruna Rodića*. Makarsko primorje, Makarska 2003. br. 6., 121-127.

Car Franjo Josip I. došao je ponovno u Dalmaciju 1891. godine povodom velikih vježba ratne mornarice. Odjel flote bio je usidren u uvali Saldun na otoku Čiovu kod Trogira. Na 17. lipnja 20 torpednih brodova napalo je u Kaštelanskom zaljevu oklopnjaču "Prinz Eugen". Posjet carev bio je kraći od onog 1875. godine i manje pompozan. Navečer 24. lipnja ukrcao se na jahtu "Miramare" u Rijeci da bi prisustvovao manevrima na sjevernoj strani otoka Visa, vodama Brača, Šolte i Trogira. Idućeg dana bile su vježbe na moru oko Marine i otoka Drvenika. Nakon završetka, car je na jahti doplovio je u Saldun. Tu je bilo usidreno odjeljenje od 30 brodova određenih za napad tj. većina flote. Poslijepodne se car iskrcao na kraj u pratnji admiral Maxmilijana Sternečka i dalmatinskog namjesnika Emila Davida. U Trogiru ga je dočekalo mnoštvo naroda na čelu s načelnikom Špirom Puovićom. Razgledao je grad, a uvečer je bio vatromet. Car je izvršio smotru

brodovlja u Saldunu i prisustvovao torpednom napadu u Kaštelanskom zaljevu na oklopnjaču "Prinz Eugen". Navečer 26. lipnja car je stigao u Split, a slijedećeg jutra se iskrao na kopno uz svečani doček. Primio je uglednike i prošetao gradom. Tom prilikom doputovali su načelnici mnogih dalmatinskih gradova da ga pozdrave. Iz Zadra su došli dalmatinski namjesnik, podmaršal David, predsjednik Zemaljskog odbora knez Vojnović s prisjednicima, predsjednik Prizivnog suda Brčić i drugi dužnosnici. Bio je i u Solinu razgledati rimske starine. Tu su ga pozdravili sinjski

225
VDG JAHRBUCH 2006

Do ček cara u Hvaru 11. svibnja

alkari. Na 27. lipnja ratno brodovlje napustilo je uvalu Saldun i pošlo u susret kralju u Splitu otpratilo ga do Pule.¹⁷

130. obljetnica prvog carevog posjeta Dalmaciji nije naišla na veći odjek u javnosti Tiskano je svega nekoliko članaka u novinama i periodičkim publikacijama. To je daleko nedovoljno s obzirom na stvarni značaj tog događaja.¹⁸

KALENDAR CAREVOG PUTOVANJA DALMACIJOM

1875. GODINE

- 10. IV. ····· Pula - Zadar
- 11.-12. IV. ····· Zadar
- 13. IV. ····· Zadar- Rab - Pag - Zadar, izlet
- 14. IV. ····· Zadar - Benkovac - Karin – Obrovac – Zadar, izlet
- 15. IV. ····· Zadar – Šibenik
- 16. IV. ····· Šibenik
- 17. IV. ····· Šibenik – Skradin – vodopad Krke - Knin
- 18. IV. ····· Knin – Vrljika – Sinj
- 19. IV. ····· Sinj – Muć – Drniš – Siverić – Šibenik
- 20. IV. ····· Šibenik – Trogir – Split
- 21.-22. IV. ····· Split
- 23. IV. ····· Split – otok Brač – Omiš – Makarska – Split, izlet
- 24. IV. ····· Split – Klis - Trilj - Imotski
- 25. IV. ····· Imotski- Zagvozd - Vrgorac
- 26. IV. ····· Vrgorac – Opuzen – Metković
- 27. IV. ····· Metković – Klek - Slano
- 28. IV. ····· Slano – Ston – Gruž – Dubrovnik
- 29. IV. ····· Dubrovnik – Lokrum, izlet
- 30. IV-1.V. ····· Gruž – Dubrovnik
- 2. V. ····· Dubrovnik – Kotor
- 3.- 4. V. ····· Kotor – Meljine
- 5. V. ····· Meljine – Lastva - Budva
- 6. V. ····· Budva – Kotor - Risan
- 7. V. ····· Risan – Budva – Dragalj na Krivošijama
- 8. V. ····· Dragalj – Herceg Novi
- 9. V. ····· Herceg Novi – Konavle – Cavtat - Mljet
- 10. V. ····· Orebić – Korčula
- 11. V. ····· Korčula – Trpanj - Jelsa – Starigrad – Milna – Hvar
- 12. V. ····· Hvar – Komiža - Vis – Beć.

226

VDG JAHRBUCH 2006

¹⁷O carevom boravku objavljene su brojne vijesti u tadašnjim novinama. Donose se samo neke. *Njegovo veličanstvo*. SD 10. VI, 1891. 3. - *Put Njeg. Veličanstva našeg Česara po Dalmaciji*. SD 17. VI. 1891. 3. - *O dolasku Njeg. Veličanstva u Spljet*. SD 20. VI. 1891. 3. - *Domaće viest*. Narodni list Split 24. VI., 1. i 4. VII. 1891. 3. - *Kraljeve rieči o položaju Dalmacije*. Narodni list 11. VII. 1891. 1.

¹⁸Stanko Piplović: *Car Frane Josip u Dalmaciji 1875. godine*. Dal' Casa, Split 2005. br. III, 16 i 17.

Be such des Ka i sers Franz Jo sef I. in Dal ma tien im Jah re 1875

Während des 19. Jahrhunderts, in der Zeit, als Dalmatien ein Teil der österreichischen Monarchie war, wurde das Gebiet von mehreren europäischen Monarchen und Mitgliedern des österreichischen Kaiserhauses besucht. Darunter waren Kaiser Franz I., der Bruder von Kaiser Franz Josef I., der Erzherzog Ferdinand Maximilian, die Erzherzogin Maria Josef, die Mutter des letzten österreichischen Kaisers Karl I. und der Thronfolger Franz Ferdinand.

Der bedeutendste Besuch von Kaiser Franz Josef I. geschah im Jahre 1875. Das war vor 130 Jahren. Am 1. April reiste er aus Wien über Ljubljana nach Trieste zur Enthüllung des Denkmals von Ferdinand Maximilian. Er reiste weiter nach Venedig, wo er sich am 5. April mit dem italienischen König Vittorio Emanuel II. traf. In Dalmatien befand er sich in der Zeit von 10. April bis 20. Mai. Der Monarch wollte ganz persönlich die kulturellen und wirtschaftlichen Umstände in diesem weit entfernten und armen Land des Staates kennen lernen. Am 10. April verließ er den Kriegshafen Pula mit der Jacht "Miramare", die im Jahre 1872 in London gebaut wurde. In seiner Begleitung waren 60 Personen und auf dem Weg schlossen ihm sich auch die Lokalpolitiker an.

Er besuchte zuerst Zadar, die Hauptstadt des Landes. Dort begrüßten ihn der dalmatinische Landverweser der Artilleriegeneral der Baron Gavriilo Rodić und der Kreisvorstand Niko Trigari. Mit der Jacht schiffte er die Küste über Šibenik, Split, Dubrovnik und Kotor entlang und machte Ausflüge in das Innland und auf die Inseln. Er besuchte viele Städte, Orte und Dörfer. In das Innland fuhr er mit der Kutsche und wo es keine Strassen gab, ritt er auf dem Pferd. Er schlief meistens in Privathäusern von angesehenen Bürgern oder in den Staatsgebäuden, da es in dieser Zeit noch keine Hotels gab. Während seines Aufenthaltes gab er eine große Menge von Geld an die Armen, Armenhäuser, Dorfskirchen, einigen kulturellen und humanitären Gesellschaften. Er traf sich mit dem Volk, Lokalpolitikern, angesehenen Personen aus dem öffentlichen Leben, geistlichen Würdenträger und Botschaftern. In Kotor empfing er den montenegrinischen Fürst Nikola Petrović. Er händigte zahlreiche Auszeichnungen und Titel ein. Das Volk empfing den Kaiser überall mit großer Begeisterung. Man zeigte ihm Volksspiele und Bräuche. In Zadar war das ein Kolo, in Šibenik eine Hochzeitsfeier, in Sinj das Ringelstechen, in Kotor der Tanz der Flotte und in Korčula das Moreskaspiel. Der Besuch endete auf der Insel Vis, wo der Kaiser den ums Leben gekommenen Seeleuten Ehre erwies, die in dem Seekampf gegen die Italiener im Jahre 1866 umgebracht wurden. Er empfing hier die Mitglieder des Landausschusses, die Delegation der Stadt Zadar und 58 Bürgermeister aller Gemeinden in Dalmatien. Diese Reise hatte eine große Publizität in den Tageszeitungen, besonders im "Novi list" und der "Smotra Dalmatinska" in Zadar und in den wienerischen Zeitungen. Zwei reich illustrierte Bücher mit

227

VDG JAHRBUCH 2006

detaillierter Beschreibung des Aufenthaltes und ein Photoalbum wurden veröffentlicht.

Das war die längste Reise eines Herrschers Dalmatiens bis heutzutage. Unsere Historiographie gab diesem Ereignis keine besondere Aufmerksamkeit und man versuchte nicht den richtigen Grund dieses Besuchs festzustellen. Der Kaiser hatte bestimmt gute Gründe, um sich mehr als einen Monat in der Provinz am Ende des Kaisertums aufzuhalten und sich in die einsamsten Gebiete zu begeben. Wenn man die derzeitigen Ereignisse in diesem Teil Europas im Betracht nimmt, kann man das reale Ziel bewerten. Auf dem Balkan kam es zu Aufwallen, die mit den verschärften Agrarverhältnissen in dem Nachbarland Bosnia und Herzegowina verbunden waren. Die Sehnsucht des dortigen Volks nach Freiheit war immer größer. Das türkische Kaisertum wurde schwächer und die europäischen Grossmachten versuchten es zurückzudrängen. Es kam zu einem Konflikt und das brachte im Jahre 1878 zur Zustimmung der Österreichisch-ungarischen Okkupation der Bosnischen Provinz. Der Kaiser Franz Josef I. wollte Dalmatien für den Durchbruch in den Osten vorbereiten. Der Kaiser Franz Josef I. kam im Juni 1891 zum zweiten Mal nach Dalmatien. Er war an den großen Übungen der Seeflotte in der Umgebung von Split und Trogir anwesend.

228

VDG JAHRBUCH 2006

Vilko ČURŽIK

Neugasla sjećanja

Valpovački Nijemci i Austrijanci

U povijesti naroda uvijek je bilo ratnih kataklizmi koje su mijenjale njihovu demografsku sliku, njihov gospodarski, politički, vjerski, prosvjetni i kulturni razvoj. Tako je i u Hrvatskoj poslije Drugog svjetskog rata skoro nestalo nacionalne manjine Nijemaca i Austrijanaca, koji su nakon gotovo više od 300 godina života na ovim prostorima ostavili iza sebe bogato nasljeđe koje se primjećuje na svakom koraku.

Nakon sloma totalitarnog komunističkog sustava 1990.g. i ponovnog oživljavanja preostalih Nijemaca i Austrijanaca te otvaranja novih perspektiva u razvoju slobodne i demokratske Hrvatske, želimo kratkim prikazom evocirati sjećanja na život i rad naših bivših susjeda u Valpovu.

DOLAZAK NIJEMACA U VALPOVO

Daleke 1745.g. doselio se jedan dio Nijemaca u Valpovo iz grada Kemptena u bavorskoj pokrajini Švapskoj na rijeci Illeru. Kempten je imao, osim razvijene industrije i važnu raskršnicu željezničkih putova. Od 1289. godine bio je grad-država, a od 1803.godine bio je pripojen Bavarskoj. U to vrijeme imao je oko 20.000 stanovnika zaposlenih u predionici i tkaonici pamuka, tvornici papira, šibica, strojeva i drvene robe.

Doseljavanje Nijemaca u Valpovo uslijedilo je na poziv valpovačkog vlastelina baruna. Petra Antuna Hilleprand von Prandau s time što će vlastelinstvo snositi sve putne troškove, što nije bio slučaj kod naseljavanja drugih Nijemaca na područje jugoistočne Europe, na prostoru pod vlašću Austro-ugarske monarhije. Čitav putni trošak iznosio je 111 forinti 51 i pola novčića. Sasvim je sigurno da je njemačko naseljavanje bilo motivirano u prvom redu gospodarskim razlozima. Usmena predaja kaže da su Nijemci stizali u naše krajeve s konjima i kolima preko kojih je bio pokrivač kao krov. U Austriji su primili dokumente. Obećani su im vrlo povoljni krediti, trogodišnji oprost poreza, građa za kuće, sjeme, stoka, poljoprivredni alat i dr.

ŽIVOT U NOVOJ SREDINI

Tijekom prvih godina bio je život doseljenika vrlo težak jer su se teško privikavali na klimatske prilike u našim močvarnim krajevima. Od groznice su oslabili, a kada je nastupila zima počeli su umirati. S vremenom su se aklimatizirali

VDG JAHRBUCH 2006

229

i počeli veoma jeftino kupovati zemlju naših seljaka. U novoj sredini ostali su privrženi jedni drugima i nisu se dugo vremena povezivali s domaćim stanovništvom. Razlog je bio teško sporazumijevanje zbog različitosti jezika i nejednak stupanj gospodarskog razvoja. Naši seljaci su se služili kod obrade zemlje drvenim ili poluželjeznim plugovima koje su vukli volovi. Pšenica se vršila tako da se mlatila rukom ili su konji po njoj gazili. Vjerovalo se da "po trojaku žito rodi", pa se zemljište svake treće godine ostavljalo na ugar, a gnojenje se zanemarivalo. Međutim, Nijemci su kod obrade zemlje upotrebljavali željezni plug i drljaču, a kod vršidbe mašine "geparice", a kasnije parne strojeve i motore na benzin. Sijali su djetelinu i grahoricu, da bi unaprijedili plodnost zemljišta. Sadili su krumpir i repu, te uljanu repicu i druge kulture. Nabavili su sječakarnicu koja je rezala sječku od slame kao hranu za krave. Kod uzgoja stoke Hrvati su držali čopore svinja i nekoliko krava na oskudnim pašnjacima više za prodaju, a manje za vlastite potrebe, dok su Nijemci uzgajali uglavnom stoku u stajama za domaće potrebe i dobro su ih hranili.

Vratimo se još jednom na početak doseljavanja u Valpovo. Zašto? Zato da upoznamo te ljude i da čujemo što su oni međusobno pričali.

Među ljudima se ponekad javljala ne samo nostalgija za starim krajem, već i sjećanja na prve dane kada su krenuli u nove nepoznate krajeve, među nepoznate ljude. S koljena na koljeno prenosilo se usmenom predajom, što potvrđuju i neki podaci, da je iz Kemptena krenulo 11. kolovoza 1745. godine put Valpova 8 muškaraca, 7 žena i 33 djece, dakle 48 osoba. Neprekidno se putovalo 13 dana običnim kolima preko Bavorske, Salzburga, Štajerske i zapadne Ugarske. Čitavim putem pratila ih je neizvjesnost, brige i napor.

Kada su 23. kolovoza 1745. godine konačno stigli u Valpovo počela je među njima harati groznica, pa je do 19. veljače 1746. godine pomrla gotovo polovica doseljenika, tj. 5 muškaraca, 3 žene i 13 djece, dakle 21 osoba. Od cijele kolonije

preostalo je 3 muškarca, 4 žene i 20 djece. Objektivno gledano, čovjek bi rekao - prava katastrofa. Činjenica je da su jedno vrijeme bili očajni. S vremenom je među njima prevladala jaka želja za životom. U narednih 180 godina njihov se broj povećao, pa je 1931. g. živjelo u Valpovu preko 400 Nijemaca, potomaka doseljenika iz Kemptena.

U ZAJEDNIŠTVU S HRVATIMA

U životnom standardu očigledno je postojala razlika između Nijemaca i Hrvata, sjeća se prof. Dragan Sokol. Nijemci su više radili, imali su bolju organizaciju rada, uveli su nove ratarske kulture i mehanizaciju. Oni Hrvati koji su učili od Nijemaca postali su vremenom pravi gazde. Nekada je bilo nezamislivo da se poslije ovršenog ječma poore zemlja i uzgoji još neka kultura. Međutim, Nijemci su odmah sijali okruglu repu za hranu stoke, kupus, "mišling" (gusti kukuruz) i dr. Svaki se Nijemac obavezno bavio i stočarstvom. Imali su pune staje stoke i puna gnojišta stajskog gnojiva. Oni nisu palili strništa.

230

VDG JAHRBUCH 2006

Osim poljoprivrednika bilo je među doseljenicima i drugih ljudi koji su pozitivno utjecali na razvoj obrta, trgovine, ugostiteljstva i drugih grana gospodarskih, kulturnih, vjerskih i prosvjetnih djelatnosti.

Već smo istaknuli da su u Kemptenu bile predionice i tkaoonice pamuka, tvornice papira, šibica, strojeva i drvene robe. Zbog toga su doseljenici počeli otvarati obrtničke i trgovačke radionice, gostionice itd.

Iz starije povijesti Valpova poznato je da je već od 1481. godine vlastelinsko podgrađe Zelenovac, koje je pripadalo kaštelu Walpo, dobilo privilegije za održavanje tjednih i tri puta godišnjih sajмова na Lovrenčevo, Matijevo i Našašče sv. Križa. To pravo dobio je Zelenovac za kneza Ladislava Morovića 1438. godine, a priznao ga je i kralj Albert, nasljednik kralja Sigismunda Luxemburškog. Time su stanovnici novog trgovišta bili oslobođeni kmetskih obveza.

Primjer stanovnika Zelenovca koji su sebi izborili pravo na povlastice koje su već ranije imali stanovnici većih naselja jasno pokazuje da je razvoj robno-novčane privrede zahvatio Valpovo i okolicu. Iako se ističe da je dobivanje dozvole za spomenute privilegije izraz dobre volje kneza Ladislava i kralja Alberta Habsburškog, činjenica je da feudalci nisu mogli mimoći novi pravac gospodarskog razvitka, jer su njihove potrebe toliko narasle da ih više nisu mogli zadovoljiti na dotadašnji način.

Zbog karaktera svoje potrošnje morao je knez Ladislav povećati prihode i proizvoditi više robe za prodaju. Obrt se tada razvijao u dva oblika: na vlastelinstvu i trgovištu Zelenovac. Vlastela su oslobađala neke svoje kmetove novčanih podavanja s time, da umjesto tih podavanja izrađuju predmete koji su potrebni tržištu (bačve, drvene zdjele, korita, sita itd.). Navedene činjenice jasno ukazuju na značajne promjene koje su, nema sumnje, zahvatile gospodarski razvoj Valpova i okolice u XV. stoljeću i tako postali solidna osnova za razvoj obrta i trgovine u novim gospodarskim i političkim prilikama koje su nastale na valpovačkom vlastelinstvu baruna Prandau.

Vlastelin je u razvoju obrta vidio i svoju korist zbog njegovih regaliija (pravo na ugostiteljstvo, ribolov, ubiranje ušura, održavanje sajмова, pravo prijevoza i ubiranje mostarine). Isto tako treba naglasiti da je unutar obiteljskih zadruga postojala svojevrsna podjela poslova, pa su neki muški članovi zadruge bili vješti kolari, opančari, zidari ili kovači, dok su žene izrađivale od lana, kudjelje i vune tkanine i odjevne predmete za članove zadruge. U to vrijeme su se sve potrebe za život zadovoljavale unutar zadruge ili razmjenom s drugom zadrugom. Novac je u to doba bio rijetkost i čuvalo se za "crne dane".

CEHOVSKO UDRUŽENJE ZANATLIJA

U Valpovu je postojalo cehovsko udruženje zanatlija od 1820. godine, što ne znači da ono nije moglo postojati i ranije. Spomenute godine prihvaćeni su Cehovski statuti na sjednici Ugarsko-hrvatskog sabora po kojima su djelovala sva cehovska udruženja. Statut je imao 49 članaka (artikula). U Cehu su bili udruženi

231

VDG JAHRBUCH 2006

svi krojači, čurčije, čizmari, kovači, opančari, bravari, urari, remenari, postolari,

kolari i pečeteri. Takvo ustrojstvo je nestalo nakon izvršene reforme, nakon 1813. godine.

Smjenom dvaju gospodarsko-političkih sustava, kapitalizam je polagano, ali sigurno potiskivao feudalizam sve do 19. i 20. stoljeća. Ukidanjem valpovačkog Ceha osnovan je 1890. godine Obrtnički zbor. Zadatak ove ustanove bio je održavanje sporazuma među članovima u cilju prosperiteta u gospodarskom razvitku Obrtničkog zbora, osnivanja pripomoćnih blagajni, osnivanja obrtničke zadruge itd.

Kada je početkom lipnja 1931. godine ukinut Obrtnički zbor, osnovano je 1932. godine Udruženje zanatlija kojemu su se za kraće vrijeme priključili trgovci koji su se 1935. godine odvojili i osnovali svoje Udruženje. U Valpovu je bilo 1940.g. na popisu 129 obrtnika, a u čitavom kotaru 475. Oko 1/3 obrtnika nije bila učlanjena u Udruženju, kao i obrtnici valpovačkog vlastelinstva grofa Rudolfa Normanna. Godine 1935. bio je izgrađen Zanatski dom, osnovana je zaklada, pogrebno društvo i nabavljena su pogrebna kola. U Upravnom odboru bili su podjednako zastupljeni Nijemci i Hrvati.

OSNIVANJE DRUŠTVENIH ORGANIZACIJA

Kod osnivanja Čitaonice ili "Lesevereina" 1874. godine, glavnu su riječ vodili vlastelinski činovnici koji su isključivo govorili njemačkim jezikom. Pravi naziv je bio "Valpovački kasino" (klub, čitaonica, dvorana za zabave), ali nije bio dugog vijeka. Na drugom skupu 1882. godine podjednako su učestvovali u osnivanju Čitaonice Nijemci i Hrvati (učitelj Šime Vudi, Viktor Ber, Stevo Georgijević, Jakob Župvi, Antun Kovačić, Makso Kraus, Viktor Burijan, Eduard Flambach, Samuel Spitzer, Hinko Blesser i Melhior Truckenbrod). Čitaonička pravila bila su tiskana na njemačkom i hrvatskom jeziku. Prostorije za okupljanje članstva iznajmio je gostioničar Melhior Truckenbrod u današnjem hotelu "Fortuna". Društveni pokrovitelj bio je barun Gustav Prandau.

Čitale su se novine: "Obzor", "Narodna obrana", "Narodni list", "Agramer Tagblatt", "Pester Loyd", "Fremden Blatt", "Slawonische Presse" časopisi: "Österreich-Ungarische Monarchie in Wort und Bild" i "Hrvatski zemljopis"; beletristički listovi: "Prosvjeta", "Vijenac", "Nada", "Domaće ognjište", "Vasarnapi ujsag", "Moderne Kunst", poučni list "Hrvatska pčela" i šaljivi listovi "Fliegende Blätter" i "Satir".

Program rada bio je veoma bogat, što se vidi iz zapisnika. Na primjer: proslava rođendana pokrovitelja, održavanje banketa u čast istaknutih ličnosti čitaoničkog odbora, gostovanje stranih kazališnih družina, davanje novčane pomoći za podizanje spomenika fra Andriji Kačiću Miošiću u Zagrebu, fra Luki Ibrišimoviću u Požegi, proslava značajnih datuma, pomoć za gradnju Medicinskog fakulteta u Zagrebu, za popaljene kuće Valpovčana, nabava, novog inventara itd.

232

VDG JAHRBUCH 2006

Od pripadnika njemačke nacionalnosti koji su mnogo doprinijeli radu Čitaonice od 1884.-1945. godine ističemo :

predsjednici: Antun Roter, dr. Dragutin Neumann, Stjepan Meisel.

potpredsjednici: Antun Blesser, Adolf Eisenbarth, Ferdo Mergenthaler, Josip Fey, Vilko Peuer, Martin Metzinger, Ignac Braun.

tajnici: Ferdo Mergenthaler, Leonardo Fichtner, Ladislav Auer, Josip Fey, Stjepan Kopf, Georg Gebauer, Srećko Leichert, Gabrijel Feller.

blagajnici: Adolf Kraus, Adam Koch, Čedomil Welle.

knjižničari: Ferdo Mergenthaler, Adam Koch.

Ove najzaslužnije članove Čitaonice izdvojili smo jer su bili "alfa i omega" mnogih društvenih zbivanja. Stoga se njihove zasluge ne mogu mimoići. Oni su bili pravi entuzijasti, kojima je k srcu prirastao društveni rad još od upotrebe njemačkog jezika pa i nadalje, kada je hrvatski jezik potisnuo njemački. Unesen je novi duh koji je svojim sadržajem obogatio društvenost, podupirao narodnu književnost, širio prosvjetu i promicao društvu korisne ciljeve.

U osnivanju Dobrovoljnog vatrogasnog društva od 1887. godine pojavljuju se isti, ali i drugi ljudi koji su plemenito geslo "Vatru gasi, brata spasi" pronijeli našim gradom. Prvi društveni nadzapojednik bio je 5 godina ing. Viktor Ber, a poslije njega 8 godina učitelj Leonardo Fichtner, zatim Ivan Fey, Ivan Krakenfels i drugi.

Od 1. lipnja 1914. godine najduži staž nadzapovjednika imao je 25 godina i 6 mjeseci Josip Pinterić. On je za to vrijeme najviše pridonijeo razvitku i napretku vatrogastva ne samo u Valpovu, nego i u bližoj okolici. I danas kao i prije vatrogasno društvo čine tehničke trupe koje su prožete čovječanskim i rodoljubnim osjećajem uvijek priprave da uvijek dođu svakome u pomoć.

Suradnja Hrvata i Nijemaca-Austrijanaca imala je stalnu uzlaznu putanju što se najbolje vidi po novoosnovanim organizacijama. Tako je zajedničkim sudjelovanjem osnovana 1774. godine Osnovna škola koja je obrazovala učenike prema "Allgemeine Schulordnung", nastavnom planu i programu odobrenom od carice Marije Terezije. Humanitarna organizacija "Crveni križ" osnovana je davne 1880. godine, Hrvatska gospodarska zadruha 1890. godine, Glazbena škola 1893. godine, HPD "Katančić" 1904. godine, Gimnastičko društvo "Sokol" 1907. godine. Kino-predstave su prvi puta davane u Hrvatskoj čitaonici 1904., a NK "Jolija" je osnovan 1926. godine.

Sve nam to pokazuje koliko je Valpovo napredovalo na, gospodarskom i kulturno-prosvjetnom planu, što se ne može ovom kratkom retrospektivom obuhvatiti.

IZ SVAKODNEVNOG ŽIVOTA

Oba naroda su se u svakodnevnom životu dobro slagala jer su ih povezivali ista vjera i iste životne brige, sjeća se prof. Dragan Sokol i nastavlja: "Njihovi posjedi i kuće bili su međusobno pomiješani. Ako su zidali kuće, one su imale četverougaone

233

VDG JAHRBUCH 2006

fasade sa 4-6 prozora, dok su kod Hrvata imale trougaoni zabat. Nijemci su prvi gradili kuće sa keramičkim pločicama (šafner). Imali su dva dvorišta. U prvom je bilo zasađeno cvijeće, a u drugom su bili gospodarski objekti.

Običaji su bili uglavnom isti. Vjerske i prigodne običaje Hrvata prihvatili su i Nijemci-Austrijanci. U odijevanju se nisu razlikovali jer se valpovačka narodna nošnja brzo izgubila što nije slučaj s narodnom nošnjom iz Bizovca, Brođanaca, Habjanovaca, Ladimirevaca itd. To je prekrasna narodna nošnje, poznata ne samo diljem Hrvatske, već i mnogo dalje. Nijemci su u tom pogledu ostali kod svoje građanske konfekcijske odjeće.

Iz praktičnih razloga, na poslu su nosili tamne kecelje. Zimi su nosili i Nijemci i Hrvati klompe, a ljeti crne papuče. Muškarci su nosili crne šešire, bijele košulje i crne prsluke.

U zajedničkom životu dolazilo je i do mješovitih brakova. Nijemci su se sve više ženili Hrvatima, nego što je bilo obrnuto. Dobrom udajom se smatralo ako je Nijemac bio dobar majstor, zanatlija.

Ulazak Nijemaca u nekada čista hrvatska sela počeo se brzo opažati u njihovu razvoju. Nijemci su bili sposobni, marljivi i štedljivi ljudi. Odavali su se radu i stvaranju što povoljnijih uvjeta za život. U krugu svoje obitelji govorili su samo njemačkim jezikom. U novoj sredini ostali su privrženi jedni drugima. Kada su njihovi sinovi dorasli za ženidbu, tražili su sebi djevojke u njemačkim obiteljima. Međutim, s vremenom se počeo život radikalno mijenjati. U mješovitim brakovima neka su djeca pretežno govorila njemački, ali su znala manje-više i hrvatski. Po očevoj želji djeca su nosila imena Stefan, Franz, Sepika, Johan, Jozef Paulika, Karl, što na hrvatskom jeziku znači Stjepan, Franjo, Ivan, Josip, Pavao, Karlo (Dragutin) itd. Kod ženskih imena navesti ćemo odmah i izvedenice: Gretchen (Greta, Gertruda, Margareta), Helga (Hildegard), Inge (Ingeborg), Anna (Ana), Marie (Marija), Jozefina (Josipa), Johanna (Ivana), Beti (Barbara) Rozi (Rozalija, Ružica), Thea (Doroteja), Kristin (Kristina) itd.

Mnoge su se njemačke riječi udomaćile u hrvatskom jeziku. Navodimo samo poneke od njih, kao što su: Hobelbank (klupa za blanjanje), Hobel (blanjalice), Zollstock (mjerac, drveni metar), Wasserwaga (libela), Federmesser (nož na oprugu), Milichbrot (mliječni kruh), Zirkel (šestar), Vorhänge (zavjesa), Möbel (namještaj), Fisch (riba) itd.

KROATIZACIJA

Međutim, bilo je i onih Nijemaca koji su slijedom generacija prihvatili novi životni prostor kao svoj jedini zavičaj. Oni su prihvatili Hrvate s kojima su se povezali služeći se njihovim jezikom i zanemarujući svoj. Dobrovoljna kroatizacija

krajem XIX. stoljeća i postupna asimilacija njemačkog stanovništva bila je vrlo raširena. Ostala su samo njihova njemačka prezimena koja svjedoče koliko su se ovi ljudi generacijama uklapali u tko u hrvatskog nacionalnog bića i uz to, koliko su

234

VDG JAHRBUCH 2006

doprinijeli gospodarstvu, kulturnom i drugom napretku svojega mjesta prebivanja.

Nije mogla proći niti jedna javna manifestacija, priredbe s kulturno-umjetničkim programom, obiteljske proslave bilo svjetovnog ili vjerskog karaktera, dakle zajedničko sudjelovanje - bez obzira na nacionalnu pripadnost. Primjera je bezbroj.

Možemo navesti imena osoba koje su sudjelovale kao glumci-amateri u prikazivanju dramskog igrokaza u dva čina 1938. godine "Tajna valpovačkog grada". Autor i redatelj igrokaza je bio poznati javni djelatnik Josip Pinterić, a u predstavi su sudjelovali Antun Veldin, Stjepan Balanže, Joza Đuranić, Antun Lovadenić, Stjepan Wolf, Joza Andrišić, Konrad Fuderer, Đuro Vrbanić, Josip Schreder, Đuro Čaušić, Ivica Vinogradac, Slavica Poller, Josip Bušbacher, Slava Mažar, Josip Pinterić, Anica Bračevac, Stjepan Skelac, Ivan Fuderer, Stjepan Čamagajevac, Ivan Mikolac i Ivan Fuderer.

Naši susjedi Nijemci i Austrijanci bili su veoma pobožni. Redovito su dolazili na vjerske obrede i svečanosti bilo u crkvi ili na javnim mjestima kao što su bile povorke za Tijelovo, odlazak na hodočašće u Aljmaš itd. Kao dokaz njihove pobožnosti postoji križ u Gajevoj ulici iz 1906. godine koji je obnovila obitelj Fuderer, a u ulici Matije Gupca (Miholjačkoj) stoji željezni križ s njemačkim tekstom napisan goticom: "ZUM DANK UND ANDENKEN, O MEIN GOTT UND ERLÖSER" iz 1856. obnovljen 1936. godine. Na putu prema groblju s desne strane nalazi se manja kapelica u kojoj se nalaze u ostakljenom prostoru kipovi Marije, Josipa i malog Isusa. Ispod toga prostora je tekst na njemačkom jeziku: "ZUM DANK UND ANDENKEN, O MEIN GOTT UND ERLÖSER", Eva Walter 1927. godine.

Jezik valpovačkih Nijemaca i Austrijanaca bio je, kao i drugim mjestima Hrvatske, dijalekt, kao iskričljivo lokalno narječje drugačije od njemačkog književnog jezika. Npr. "Wu gescht tu hin", a ispravno je "Wohin gehst du" - kamo ideš, ili "Kemr caus" - ispravno je "Gehen wir nach Hause" - idemo kući, ili "Wos sogst" - ispravno je "Was sagst du" - što kažeš itd. Za 1. maj Nijemci su postavljali majsko drvo (Maibaum) sa žućkanim kružnim vijencem i preko njega trake od krep-papira, što ranije nije bio slučaj. Djevojke su počele nositi "gretchen" frizuru oponašajući djevojke iz njemačkih časopisa. Nosile su suknjice "dirndl" poput tirolskih Njemica.

OSNIVANJE "KULTURBUNDA"

Sve do pred 2. Svjetski rat ljudi su živjeli složno. Međutim, za vrijeme Banovine Hrvatske osnovali su Nijemci (Volksdeutscheri) svoju političku organizaciju "Kulturbund" (Schwäbisch-deutscher Kulturbund). Zapravo njeno osnivanje datira od 1920. godine u Novom Sadu, a u programu je bilo očuvanje nacionalnog identiteta. U knjižnicama i čitaonicama bilo je novina, časopisa i knjiga na njemačkom jeziku, održavala su se predavanja kulturnog, gospodarskog i

235

VDG JAHRBUCH 2006

političkog karaktera, dramske i športske priredbe, tečajevi i seminari, izleti i ekskurzije.

U Kulturbundu su se učlanjivali ljudi željni zabave, susreta s poznatim i nepoznatim osobama, razmjene mišljenja, upoznavanja najnoviji dostignuća iz područja znanosti i tehnike, radi proslava i zabava itd. Međutim, sve se promijenilo kada je vodstvo preuzela grupa "Obnovitelja" (Erneuerungsbewegung) zadržavajući idejama velikog njemačkog Reicha i nacional-socijalističkom ideologijom. Tom prilikom došlo je do polarizacije između članstva, pošto je jedan dio pratio sa simpatijama radničke Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića i njegovog nasljednika dr. Vlatka Mačeka, dok se drugi oslanjao na Jugoslavensku radikalnu zajednicu koja je podržavala "Obnovitelje". Pokušaji da tzv. "srednja linija" članova dovede do pomirenja i sporazuma među frakcijama, doživjeli su neuspjeh. Pod pritiskom

nacional-socijalista iz Njemačke odstupilo je dotadašnje rukovodstvo i prepustilo "Obnoviteljima" vođenje organizacije. Njihov vođa Branimir Altgayer pripadao je u početku umjerenom struji, ali je od 1939. godine preuzeo oštiji kurs političkog djelovanja s ideološkom orijentacijom i tendencijom pripadnosti široj njemačkoj zajednici, predviđajući raspad Kraljevine Jugoslavije.

Slom ove državne tvorevine koja je nosila u sebi mnoštvo neriješenih pitanja dovela je 13. travnja 1941. godine do osnivanja Njemačke narodne skupine u koju je ušao i Kulturbund. Branimir Altgayer postao je tada vođa Volksdeutschera u NDH. Nova vlast izjednačila je Hrvate i Nijemce s time što im je zajamčila dvojno državljanstvo te kulturna i samoupravna prava. Akcije Glavnog njemačkog ureda bile su usmjerene na razvoj kulture, narodnih običaja, školstva, umjetnosti, znanosti, za tisak i propagandu.

Podvojenost među Nijemcima i Austrijancima osjećala se i u Valpovu. Neki su se zagrijavali za "novi europski poredak" u kojem je Njemačka namjeravala preuzeti vodeću ulogu, a neki ne. Suživot Hrvata i Nijemaca ostavio je za proteklih 200 godina duboke tragove zbliza vanja. Točan broj članova Kulturbunda nije poznat, ali su poznate njihove manifestacije. "Klumpenbal" se održavao u gostionici Filipa Friedricha, a (Frühlingsfest - proljetna svečanost) održavala se na vašarištu iza kapelice sv. Rok. Mladež je preskakivala preko dogorjele logorske vatre, a na završetku se izvodila recitacija na njemačkom jeziku.

DRUGI SVJETSKI RAT

Za Uskrs 1941. godine ušli su njemački tenkovi u Valpovo. Prelazili su most "malta" u pravcu Osijeka. Na trgu kod spomenika Gospe stajalo je nekoliko Nijemica – članica Kulturbunda s košarama i darivale njemačke vojnike kolačima, pićem i cvijećem. Okupljeni narod je to promatrao. Reagiranja su bila svakakva. Bilo je odobravanja uz povike "Heil" do čuđenja i negodovanja zbog neizvjesnosti - što će biti idućih dana?

236

VDG JAHRBUCH 2006

Simboli s kukastim križem mogli su se vidjeti na nekim mjestima. Osnivane su i njemačke Osnovne škole, odnosno odjeljenja. Tako je bilo u Belišću gdje je postojao i dječji vrtić, zatim u Ladimirevcima i Petrijevcima, a za Valpovo nema podataka.

NA RASKRIŽJU

Među samim Nijemcima vršio se pritisak za upis u Kulturbund, što znači isključivo za one ljude koji su nosili njemačko prezime i to bez obzira na imovno stanje. U svakom slučaju, ljudi su imali svo je osobno mišljenje bez obzira na uplitanje drugih osoba sa strane. Jedni su veličali njemačke uspjehe na frontovima, dok su drugi izražavali zabrinutost i nesigurnost u konačan ishod rata i svoje sudbine, sjećajući se njemačkog poraza iz Prvog svjetskog rata. "Nije to bilo jednostavno", sjeća se tih ratnih godina pokojni prof. Dragan Sokol.

Neke obitelji uspjele su se odhrvati pritiscima i nisu se nikada upisale u Kulturbund, iako je njegov prvobitni program bio doista dopadljiv za podizanje kulturnog nivoa njemačkog stanovništva. Te obitelji su se odmah deklarirale kao Hrvati, jer su ne samo oni, već i njihovi očevi i djedovi bili rođeni u Hrvatskoj. Ostaje nepoznato ko liko je njemačkih obitelji bilo učlanjeno u Kulturbund, jer arhivskih podataka nema. U knjizi Đure Šovagovića i Josipa Cvetkovića: "Valpovština u revoluciji" (kronika revolucionarnih zbivanja 1918.-1945.), Valpovo, travnja 1979. g., na strani 217. piše: "Pred samu kapitulaciju stare Jugoslavije na području Valpovštine bilo je familija njemačkog porijekla kako slijedi: Belišće 92, Valpovo 38, Gat 30, Veliškovci 60, Satnica 40, Ladimirevci 12, Samatovci 6, Šag 3, Nard 2, Madarinci 2, Petrijevi 128, Brođanci 1. Ovi podaci ne mogu osvijetliti pojavu diferencijacije koja je nastala među njemačkim pučanstvom koja je nastala tijekom Drugog svjetskog rata, kada su se donosile sudbonosne odluke.

Kada je pred kraj rata bio probijen srijemski front, povlačili su se s njemačkom vojskom i neki pripadnici njemačke nacionalne manjine. Iz mnogih krajeva bivše Jugoslavije kretale su duge kolone seljačkih kola natovarenih raznom robom, koje su pratili njemački vojnici na motociklima. Isprekidani povici "halt" (stoj) i zatim "vorwärts" (naprijed) odjekivali su u gluhoj noći. Izbjeglice su sa strahom i neizvjesnošću odlazile na zapad napuštajući svoj zavičaj, prijatelje, imanje i

grobove svojih predaka. Neki su govorili sebi za utjehu i svo jim susjedima, da će se vratiti ostavljajući dio svojih stvari na čuvanje .

Otići u ratom opustošenu Njemačku i ostaviti sve svoje mu kom stečeno imanje bio je pravi šok. Oni koji nisu htjeli otići razbježali su se i skrivali se kod prijatelja. Bilo je za njima potjera pritiska, nagovaranja i represalija. Oni koji su se najviše opirali nosili su za kaznu tablu na grudima s natpisom "Verräter" (izdajnik). Nakon odlaska njemačkih izbjeglica uselili su se u njihove kuće kolonisti koji su prije toga bili naseljeni u Marijanskim Ivanovcima, Brezovici, Tenju, Brešću i drugim selima. U međuvremenu se jedan dio izbjeglica vratio natrag u svoja sela znajući da ne snose ni kakvu krivicu za vrijeme rata, ali su već zatekli nova lica u svojim kućama.

237

VDG JAHRBUCH 2006

SABIRNI LOGOR ZA NIJEMCE I AUSTRIJANCE

U Valpovu je bio sredinom 1945. godine osnovan na prostoru saj mišta iza kapelice sv. Rok prema staroj ciglani, gdje su otprije bile barake njemačkog Wehrmachta - Sabirni radni logor za one pripadnike njemačke i austrijske nacionalnosti koji se nisu povukli s njemačkom vojskom, kao i za povratnike. Logor je postojao do sredine 1946.godine, dakle oko godinu dana. Logoraši su bili smješteni u osam baraka s logoraškom upravom koju su predstavljali odabrani logoraši, odani zapovjedni štvu logora.

Zašto je baš u Valpovu bio osnovan logor? Tko je došao na tu monstruožnu ideju? Tko je baš ovdje odredio lokaciju za iži vljavanje povampirenih ljudskih spodoba kojima ljudski život nije značio baš ništa? Možda će netko brzo zaboraviti događaje iz 1945. i 1946.godine, ali logoraši sigurno neće, jer je ovdje ostavilo svoje kosti preko 800 zatočenika.

Nije ovo priča o troglavim zmajevima iz čijih ždrijela suklja plamen. Nisu ovo priče o vukodlacima koje je izmislila narodna fantazija na noćnim prelima kad zavija vjetar i noć zastire zemlju. Nisu ovo zapisi iz starih ljetopisa o spaljivanju nesretnih žena ko je su primitivni i praznovjerni ljudi proglasili vješticama. Nisu to ni strahote inkvizicije, niti grozne slike pakla velikog talijanskog pjesnika "Božanstvene komedije" ("La Divina Commedia") Dantea Alighieria u 3 djela: Pakao, Čistilište i Raj - posvećene mrtvoj Beatrici. Nisu to niti čudovišne fantazije Edgara Poa.

Ovo se događalo u razdoblju od 1941. pa sve do sredine 1946. godine, u naše vrijeme, u našoj zemlji, ali i kasnije 1948.godine na Golom otoku. Zašto iste drastične metode staljinističkog i hitlerovskog na čina uništavanja ne samo svojih protivnika, već i mnoštva nedužnih osoba? Da šutimo, da zaboravimo? Ne! Zašto? Zato što su se i u Domovinskom ratu za oslobođenje Hrvatske i BiH pojavili opet logori i zlikovci kojima ljudski život ništa ne vrijedi, kao da prošli rat ni je ostavio iza sebe krvave tragove.

Kao dokaz postoji na valpovačkom groblju križ s pločom na kojoj piše: "Za uspomenu svim žrtvama II. svjetskog rata i koncentra cijskog logora u Valpovu - Zur erinnerung an alle Opfer des II. Weltkrieges und Cpfers des Konzentrationslager in Valpovo. Križ je po stavljen 1993.godine.

Tko je bio pošteđen odlaska u logor? To su bili oni naši susjedi koji su mogli dokazati svoje sudjelovanje u partizanima ili da su aktivno pomagali NOB. Sabirni logor bio je raspušten u svibnju 1946. godine, ali sunce slobode nije svanulo za sve zatočenike. Oni koji su bili evi dentirani kao članovi Kulturbunda bili su sprovedeni u Sabirni logor Gakovo u Bačkoj kod Sombora, dok su ostali bili pušteni svojim kućama. Međutim, u njihove kuće doselili su doseljenici iz ranije spomenutih sela pa su se bivši logoraši mučili u skućenom prostoru do svojega odlaska u Njemačku.

238

VDG JAHRBUCH 2006

DALEKO OD ZAVIČAJA

Ranije smo istaknuli da je u Valpovu bilo pred Drugi svjet ski rat 38 obitelji njemačke nacionalne manjine. Koliko je umrlo Valpovčana u logoru? Prema podacima logoraša - župnika iz Dalja Petera Fischera do 7.ožujka 1946.godine i podataka gospode Marije Paljuh, rođene Mandl, u logoru je umrlo 29, a nakon izlaska iz logora još 33 osobe zbog posljedica života u nenormalnim uvjetima. Preživjelo je 30, a u Njemačku, Austriju i SAD iselilo se oko 174 osobe. Ovi brojevi

podaci daju nam samo djelomičan uvid.

Koliko se naših bivših susjeda sada nalazi u Njemačkoj ili Austriji teško je utvrditi. Da li su osnovali svoje udruženje koje njeguje njihove običaje, govor i slavi svjetovne i crkvene svečanosti nije nam poznato. Ipak se povezanost sa starim zavičajem održava. Po sjećuju se prijatelji, njihove bivše kuće, grobovi predaka i spomenici vjerskog obilježja (križevi, kapelice, župna crkva itd.)

Zahvaljujući istraživanjima i publikacijama koje se objavljuju u Stuttgartu vidi se da kod naših bivših susjeda i prijatelja bez obzira iz koje sredine potječu, postoje duboki osjećaji, nostalgija i povezanost s njihovim zavičajem. Na temelju sjećanja i drugih podata ka pišu se monografije mjesta iz kojih potječu, bez obzira kakav je interes drugih čimbenika za ovu vrstu historiografije. U svakom slučaju, ovaj trud zaslužuje pozornost i pohvalu. Nova demokratska i slobodna Hrvatska nikada neće zaboraviti svoje sugrađane njemačkog podrijetla. Ona ih poziva da posjećuju svoj rodni kraj ili se vrate na svoja ognjišta.

U sjećanju ostaju prezimena: Walter, Pichler, Richard, Fuderer, Bender, Schafner, Schmidt, Leichert, Schwarz, Schulmeister, Hauptert, Kirgeslt, Fuchs, Herz, Tetmeier, Schrepfler, Fortuber, Otto, Hamm, Berger, Nieger, Wolf, Braun, Schmieder, Merz, Meisel, Schreder i mnogi drugi. Po koji puta sjetit će ih se njihovi potomci i susjedi i reći: "Bože moj, zašto je tako moralo biti?"

239

VDG JAHRBUCH 2006

mr.sc. Darko GRGIĆ i Zdenko SAMARŽIJA, prof.